

KRITIEK

15

PERESTROÏKA

Tijdschrift van het Genootschap
voor Fenomenologie en Kritiek

1988.1

I.S.S.N. 0770-5271

KRITIEK

15

Tijdschrift van het Genootschap
voor Fenomenologie en Kritiek

1988.1

Beginselverklaring :

Onder kritiek wordt niet alleen maar de beoordeling verstaan van het al of niet overeenkomen van een gegeven antwoord met een gegeven vraagstelling, of een gegeven oplossing met een gegeven doelstelling, maar voornamelijk het bepalen van de juistheid van de vraagstelling of doelstelling. Het tijdschrift is filosofisch, voor zover deze kritiek een taak van de filosofie vormt. Het staat open voor andere dan zuiver filosofische bijdragen voor zover deze kritiek in de bedoelde zin inhouden.

*

Redactie : R.Boehm, W.Coolsaet, L.Frederix,
S.Lavaert, J.Moyaert, G.Quintelier, G.Van den Enden,
C.Van Kerckhove, L.Vanneste, P.Willemarck.

Vormgeving : M.J.T'Joen.

Sekretariaat : J.Moyaert en G.Quintelier.

Adres : Tijdschrift 'Kritiek'
Seminarie voor moderne wijsbegeerte
Blandijnberg 2
9000 Gent (België)

*

Jaarabonnement (2 à 3 nummers) : BF 300,-; fl. 18,-
Jaarabonnement voor studenten : BF 200,-; fl. 12,-
Enkelvoudig nummer : BF 150,-; fl. 9,-
Enkelvoudig nummer studenten : BF 100,-; fl. 6,-
Betalingen op rekening : 448-0600001-57 met
vermelding "Jaarabonnement Kritiek (en jaartal)".
Betalingen per internationale postwissel, met
vermelding "Kritiek t.a.v. Johan Moyaert".

POLITIEKE STELLINGNAME

DE MYTHE VAN EUROPA

Ongetwijfeld behoort de eenmaking van de Europese markt, naast de oplossing van de kwestie Voeren, tot de belangrijkste fenomenen voor de laatste 15 jaar van deze eeuw in dit land. Of ze nu juist in 1992 voltooid zal zijn, is niet relevant: na de geslaagde Europese top van Brussel in februari, zijn de belangrijkste politieke obstakels van de baan, zodat de lidstaten, de commissie en het parlement zich, als het ware, nog enkel om de technische uitwerking moeten bekommeren. *Dat* de intern eengemaakte markt er komt, staat echter als een paal boven water.

De verwachtingen omtrent het positief effect ervan zijn hooggespannen en zowat iedereen wil in de feestroes delen: Oosten rijk overweegt haar toetreding, Noorwegen heroverweegt het en nog geen jaar geleden kwam in Brussel de formele aanvraag toe van Turkije (zodat "Europa" zich binnenkort misschien kan verheugen over een gemeenschappelijke grens met Iran en Irak) en van ... Marokko, dat klaarblijkelijk zin gekregen heeft om eens van kontinent "te ruilen".

Het is hierbij opvallend hoe België (en vooral dan de politieke *rechterzijde*) dit groeiend proces van Europese eenmaking niet alleen toejuicht, maar tevens toegewijd stimuleert. Op elke konferentie getuigen maar weinig landen van zo'n onvoorwaardelijke trouw aan de Europese gedachte als België; zelfs al kost dit ons miljarden extra aan bijdrageverhoging (in volle besparingswoede), Europa wordt geen duimbreed in de weg gelegd. Brussel bombardeert zich ondertussen tot "hoofdstad van Europa"

(esthetisch alvast niet de beste keuze) en elke gebeurtenis, die zich wat naam verschaffen wil en weerklank zoekt, noemt zich "Europees" (tot tennis-tornooien toe).

Men kan zich afvragen waarom het "establishment" in dit land zich tot de "Euromania" bekeerd heeft, als juist kleine entiteiten bij een fusie *alles te verliezen* hebben (wat de Generale-affaire alvast illustreert)? Het is zelfs des te merkwaardiger wanneer men naar de implicaties van de eenmaking kijkt. Men wil dus het reeds in 1957 vastgelegd vrij verkeer van kapitaal, goederen en personen nu definitief en integraal verwezenlijken. Ondanks een gedeeltelijke uitwerking hiervan in de afgelopen dertig jaar, zijn belangrijke gebieden van de economische bedrijvigheid nog steeds gesloten gebleven (voornamelijk het bank- en verzekeringswezen en de markt van de overheidsbestellingen) en hoe dan ook bleef er een mooie wirwar van nationale normen en reglementeringen bestaan, die een efficiënt beschermend effect hadden voor de nationale producenten. Door deze normen te harmoniseren en de laatste economische sectoren open te gooien, kan er nu één enkele markt ontstaan, (voorlopig) van Lissabon tot Kopenhagen en van Athene tot Londen, waar elk bedrijf, van welke nationaliteit en volgens welk rechtstelsel dan ook, in het land van zijn keuze zijn produkten kan aanbieden, volgens voorwaarden die enkel van hem en de markt afhangen. Men hoopt hiermee na verloop van tijd, tot betere, sterkere en meer produktieve Europese bedrijven te komen (op het niveau van de Amerikaanse en Japanse "kollega's"), door het heilzame "spel" van de *vrije konkurrentie*.

Nochtans heeft deze konkurrentie de wel erg onaangename eigenschap van *dwingend* te gelden: niemand, zelfs niet de "kapitalist", kan er zich aan ont-

trekken, als de markt effectief open is. Produceert men te duur of slecht, is het bedrijf te klein, niet optimaal georganiseerd of verkeerd gelokaliseerd, dan verliest men elk marktaandeel en gaat men onverbiddelijk ten onder. Terwille van de "*invisible hand*" kan men het zich niet permitteren om maar enigszins van de marktvoorwaarden voor loon en kapitaal (de rentevoeten) af te wijken en is men, als overheid, verplicht om, in functie van de belangrijkste economische indicatoren, een identiek beleid te voeren. Zo zijn de Europese landen al tot een harmonisatie "*avant la lettre*" overgegaan, in het licht van de *uniforme* besparingspolitiek, die, over alle partijgrenzen heen, op het continent wordt gevoerd. Niemand durft zich nog aan een "alternatief" wagen, wat toch een merkwaardige schaduw op de democratie werpt.

De grootste en kapitaalkrachtigste entiteiten zullen, als "leaders" op de markt, hierin nog ergens doorwegen. Zo kon, op monetair vlak, de B.R.D. nog heel Europa (op Groot-Britannië na) op sleeptouw nemen in een sterke muntpolitiek en aldus de kapitaalkosten op heel het continent opdrijven (België heeft zo nog steeds één van de hoogste reële rentevoeten...). Maar wat kan een klein land anders verwachten dan gedegradeerd te worden tot een "follower" en wat is hieraan nu zo gunstig dat men ongeduldig staat te trappelen tot het "grote moment" aangebroken is ?

Het lijkt alsof het establishment nu juist dat wil: onmachtig om haar eigen tegenstellingen en verdeeldheid te boven te komen sinds tientallen jaren, onbekwaam om de problemen van de "natie" op te lossen, neigt ze ertoe om zich neer te leggen bij een hogere orde, die dan alle oplossingen zal bieden. Vooral haar conflicten met en haar verhouding tot de arbeidersbeweging verdient onze speciale aandacht.

Op nationaal vlak moet men er tenminste rekening mee houden dat zij zich als een effectieve tegenmacht kan opstellen, zodat men een zekere kompromisbereid moet tonen. De politiek van het establishment kan bijgevolg slechts *voorwaardelijk* gelden: er moet een zeker sociaal pakt gerespecteerd worden waarin rekening gehouden wordt met de belangen van de arbeidersbeweging. Zelfs Wilfried Martens had een bijna expliciet akkoord nodig met tenminste een deel ervan (het ACW van Houthuys) om zijn zware besparingen aan de bevolking op te leggen, *voor de prijs* dat aan de belangrijkste verworvenheden niet werd geraakt en met een gevoelige verbetering van inkomen en tewerkstelling in het vooruitzicht, op het einde van de "matiging". Toen echter bleek dat er qua tewerkstelling niets veranderd was, werd hetzelfde ACW onwillig tot verdere medewerking, waardoor het een hypotheek legt op een verder besparingsbeleid, dat naar het schijnt noodzakelijk is. In een eengemaakte Europese kontekst, met de wetmatige werking van de concurrentie, moet men zich echter helemaal niet te bekommeren om het sociaal-maatschappelijk evenwicht; men kan zich verschuilen achter de eigen onmacht en resignatie om de andere sociale partij tot de zelfde houding te *dwingen*. Zo moet de staatsschuld tot het Europees gemiddelde teruggebracht worden, om de producenten toe te laten tegen dezelfde voorwaarden kapitaal aan te trekken en *mag* de loonkost *niet* van de Europese afwijken; wil men concurrentieel blijven. Elk vakbondsprotest tegen besparingen en inleveringen en elke eis van bijkomende tewerkstelling (die, onder de gegeven voorwaarden, eveneens kostenverzwarend is) worden dan nutteloos. Men legt zich neer bij het dwangmatige, wat reeds voor zover gebeurt dat, ondanks de mogelijke koalitiwissel in de Belgische politiek, het sociaal-ekonomisch beleid niet

(wezenlijk) zal veranderen, zoals sommigen verheugend vaststellen. Rechts kan, dankzij Europa, de balans in dit land op de meest doordringende wijze in haar voordeel doen omslaan, wanneer zelfs haar tegenstanders zich neerleggen bij de noodzakelijkheid en de onvermijdelijkheid van haar politiek, zodat ze, zonder skrupules en perfect gelegitimeerd, het sociaal pakt kan negeren en agressief haar beleid kan doorzetten en dit voor langer dan één ambtstermijn...

De linkerzijde lijkt dit voor haar meer dan dreigend gevaar ofwel niet in te zien, ofwel te onderschatten en haar enthousiasme voor Europa is dan ook *naïef* te noemen. Op Europees vlak is links inhoudelijk niet voorbereid en organisatorisch amper gestructureerd: de nationale arbeidersbewegingen hopen klaarblijkelijk elk voor zich de internationale concurrentieslag te kunnen winnen en blijven daarom verdeeld. Ze schijnen dan wel deze elementaire economische waarheid te vergeten dat, in een konkurrentiële markt, uiteindelijk alle prijzen (dus ook die voor de faktor arbeid) naar eenzelfde marktprijs tenderen... die dan wel de laagste is.

Glenn Rayp

VALKUILEN IN DE IDEOLOGIE

Luc Vanneste

Het eerste deel van deze bijdrage is een kommentaar op een uitspraak van de Gentse moralist Ronald Commers. Ze staat te lezen op bladzijde dertien van zijn boek 'De overbodigheid en de noodzakelijkheid van de moraal'. Het verscheen in 1982 bij 'Het Wereldvenster'. Het is dik en geleerd. Maar ik wil het in wat volgt niet over dat boek hebben. Het is me daarvoor té dik en té geleerd. En om eerlijk te zijn, ik ben gevallen op die dertiende bladzijde en dan nog over de eerste zin. Ik vond het direkt al een eigenaardige stelling. Ze leek triviaal, maar in een onwillekeurige reflex stootte iets in die zin mij af. En als ik er over ging nadenken vond ik er een hele belijdenis in. Dit wil ik tonen. Het is daarbij niet mijn bedoeling om Commers in zijn blootje te zetten, want al is dat misschien wel amusant, het is niet zo relevant. Wat ik wil is die belijdenis tonen op een plaats waar men ze niet vermoedt. Ik beweer namelijk dat Commers in die stelling verdedigt wat hij eigenlijk zal verafschuwen, ja wat ingaat tegen datgene wat hij in zijn verdere boek wil aantonen. En nochtans heb ik niet de minste moeite om te aanvaarden dat hij volkomen oprecht is. Commers zit eenvoudig in de greep van de ideologie die ons wellicht allen in zijn greep houdt. Het lijkt me heel belangrijk de subtiliteit van die ideologie te leren doorzien. Enkel wie zijn grenzen leert kennen kan hopen erover heen te geraken.

In een tweede deel wil ik wijzen op precies hetzelfde mechanisme, maar in een totaal andere situatie. Het is dan geen voorbeeld uit de literatuur, maar een heel konkreet en praktisch gebeuren uit mijn eigen beroepsleven. Doorheen dat voorbeeld wil ik duidelijk

maken dat filosofie en werkelijkheid soms nog wel iets met elkaar te maken hebben.

In een derde deel probeer ik uit beide verhalen de nodige besluiten te trekken. Het zal daarbij nodig zijn ze iets ruimer historisch/maatschappelijk te kaderen.

*

1. *"Wie een verhaal vertelt, beheerst de wereld van dat verhaal"*.

Wat is dat, de wereld van een verhaal ?

Is dat de wereld van het imaginaire, een ingebeelde wereld, die tegenover de "werkelijke wereld" moet geplaatst worden ?

Blijkbaar niet, want de auteur van bovenstaande zin schrijft enkele lijnen verder : "De wereld is de wereld die aan ons wordt verteld of die wij vertellen aan anderen. En ook : de wereld is de wereld niet als ze niet wordt verteld." Er is met andere woorden alleen maar een vertelde wereld, wij leven onvermijdelijk in een verhaal. En de hele vraag is dan volgens Commers of wijzelf dat verhaal vertellen of anderen.

Waarom dan ?

Volgens Commers : "Wie een verhaal vertelt, *beheerst* de wereld van dat verhaal" !

Wie het woord voert is Meester.

Waar hebben we dat nog gehoord ?

Zo begint inderdaad het evangelie van Jezus Christus volgens Johannes :

"1. In het begin was het Woord en het woord was bij God en het Woord was God. 2. Dit was in het begin bij God. 3. Alles is door Hem geworden en zonder Hem is niets geworden van wat geworden is."

Wie het woord voert is Meester ?

Ik verwijs natuurlijk met opzet naar de bijbel. Ie-

deren weet dat de katolieke kerk eeuwenlang de bijbel uit de handen van de gelovigen gehouden heeft. Zij wilde dat iedere gelovige hetzelfde verhaal zou aanhoren. Maar in dat geval is het toch heel duidelijk dat het niet voldoende is te vertellen om de Meester te zijn ? Men moet integendeel Meester zijn om het éne verhaal te kunnen vertellen ! Commers zegt van iemand die een verhaal gelooft : "(hij) wordt door het verhaal en de verteller overmeesterd, leeft en denkt volgens het verhaal, danst en springt naar de pijpen van de verteller." Kan Commers zich dan niet voorstellen dat een toehoorder de verteller van antwoord dient ? In de dialoog beheerst de verteller zijn toehoorder niet !

Trouwens, is het werkelijk nodig dat de toehoorder het verhaal gelooft opdat hij overmeesterd zou zijn ? Marcuse schreef in 1964 in zijn 'De eendimensionale mens' : "Het nieuwe karakter van de magisch-rituele taal is veeleer dat de mensen het niet geloven of er zich niet voor interesseren, maar er toch naar handelen."

Het omgekeerde van dat fenomeen kent toch iedereen die al eens ingebeukt heeft op een vooroordeel dat nergens op slaat. Hij overdondert zijn toehoorder met argumenten. Deze geeft uiteindelijk toe dat hij ongelijk heeft, maar 's anderendaags hoort men hem opnieuw en onbevangen zijn vooroordeel uitspreken ...

Wie het woord voert is Meester ?

Beheerst de verteller de wereld van zijn verhaal echt ?

Hij bedient zich op zijn minst van een taal. En een taal is een geheel van tekens, onderworpen aan strikte regels. Wie wil vertellen moet de taal gehoorzamen. Als hij dan heerst, dan toch niet absoluut.

Maar hij kan toch ook nooit een volkomen nieuw verhaal vertellen : hij sluit aan bij verhalen van anderen, hij mengt andere verhalen of brokstukken er-

van, hij voegt er eventueel iets aan toe. Maar onvermijdelijk wordt hij door de verhalen van anderen geleid.

Iedere verteller zal toch J. Lacan gelijk geven die schrijft : "Le sujet est parlé plutôt qu'il ne parle." ?

Een jonge romanschrijver antwoordde in een interview op de vraag of iemand model gestaan heeft voor zijn hoofdpersonage : "Ik heb wel van meetaf aan besloten om hem te voeden met mijn eigen verleden. Ik heb hem de decors gegeven die ik zelf het best kende. Maar de verdere ontwikkeling van zijn karakter is een ontwikkeling die voortkomt uit de logika van het karakter dat ik nu eenmaal in gang had gezet. Vanaf een bepaald moment is hij me uit de handen gesprongen, is hij zijn eigen leven gaan leiden. Vanaf dat moment heeft niemand nog voor model gestaan." (A.F. Th. Van der Heyden, in interview in Knack).

Volgens R. Commers beheersen de vertellers de tijd, zijn zij meester over gelijktijdigheid en ongelijktijdigheid van mensen en gebeurtenissen. Deze bewering gaat al te gemakkelijk voorbij aan het dwingende dat van een verhaal uitgaat. Dit heeft zijn eigen verloop, dat vaak alleen met verkrachtend geweld om te buigen is. Maar zelfs in dat geval zal een verhaal daar tegenover de verteller getuigenis van afleggen.

Een verteller moet tenslotte zijn verhaal ook nog kwijt. Een verhaal zonder toehoorder is misschien denkbaar, maar alleen in de afgesloten wereld van een psychotikus - en dan nog. Maar een toehoorder is toch niet noodzakelijk een vat waarin de verteller zijn verhaal kan gieten ? De toehoorder neemt aan, verwerkt en geeft door. Hij levert zijn bijdrage aan de wereld van het verhaal. Welke vorm dat kan aannemen bewijzen bijvoorbeeld de lotgevallen van James Joyce "Ulysses". Het boek vertoonde in zijn eerste uitgave onnoemelijk veel fouten. Het

manuskript was moeilijk leesbaar geweest, het was tot het laatste moment bijgewerkt ... en het werd gezet door Franse zettters ! Men schat dat er 5.000 fouten instaken. Het spreekt vanzelf dat men dat niet zo kon laten. De fouten werden opgekuist en enkele jaren geleden verscheen de gekorrigeerde tekst. Meteen bleek dat de interpretatoren jarenlang heroïsche discussies hadden gevoerd over punten en komma's, over speciale schrijfwijzen enzovoort, die echter alleen maar zetfouten waren geweest ! Al vlug bleek echter ook dat de nieuwe uitgave nog altijd fouten bevatte en dat de strijd dus nog lang niet gestreden was. In een bespreking in een weekblad besluit de kommentator zijn stuk heel filosofisch : "Intussen is het nog niet duidelijk of Gablers korrekties stuk voor stuk de zegen van alle Joycefanaten zullen krijgen en zijn versie als de definitieve zal worden aanvaard. Ik hou het er maar op dat zulks niet het geval zal zijn, of liever : dat hoop ik vurig. Waarom ? Gewoon omdat dan de opmerkelijke situatie blijft voortduren dat Ulysses, meer dan zestig jaar na verschijnen, niet alleen nog ijverig wordt gelezen, maar ook nog volop wordt geschreven." (Mark Van Dyck, in Knack). Een verhaal kent met andere woorden zelf een geschiedenis, die bijna per definitie aan de verteller ontsnapt. Maar die geschiedenis kan niettemin een fundamentele impact krijgen op het verhaal zelf. En ik vermoed dat grote verhalen precies hun onuitputtelijke rijkdom verworven hebben in de geschiedenis. Volgens Commers is de geschiedenis van de mensen de geschiedenis van hun verhalen. Dat is ongetwijfeld zo, als men hier maar bijdenkt dat zij die verhalen niet allemaal zelf vertellen. Een verhaal vertelt omzeggens ook zichzelf en wordt daarbij door de kollektiviteit gedragen.

De Poolse journalist Ryszard Kapuscinski vertelt in zijn boek over de Shah van Iran een mooi staaltje van de impact van het woord en vooral van de impact

die tegen de auteur ingaat. Volgens Kapuscinski is in Iran alles begonnen met een kleine vergissing van de keizer : een krantenartikel over Khomeini. Het was het begin van de revolutie. Natuurlijk heeft iedere revolutie objektieve voorwaarden, zegt Kapuscinski. Maar niet overal waar armoede, onderdrukking of schandalige misbruiken bestaan barst zij los. Er is nog iets meer nodig, namelijk het bewustzijn van armoede en onderdrukking en de overtuiging dat zij niet de natuurlijke orde van de dingen zijn. In het bewustwordingsproces is het woord een onmisbare katalysator. Daarom zijn tyrannen zo bang voor het ongecontroleerde woord. En toch werd in Iran juist door een woord van de Shah zelf het vuur aan de lont gestoken, door een woord dat aan hemzelf ontsnapt was.

Een tyran is bang voor het ongecontroleerde woord. Hij wil per se het woord voeren, hij wil Meester zijn.

Een verteller met de ambitie de wereld van zijn verhaal te beheersen wordt belaagd door wat aan zijn controle moet ontsnappen.

R. Commers lijkt dat te beseffen wanneer hij schrijft : "Intellectueel werk wordt door zijn uitdenkers - meestervertellers - bedreigd." Maar hij gelooft blijkbaar dat een verteller noodzakelijkerwijze een meesterverteller moet zijn. Hij neemt alleen een tegenstelling waar tussen een verteller en een gelovige. Wie niet naar de pijpen van de verteller wil dansen moet zelf vertellen en als zodanig zijn eigen verhaal ondergraven. Het is het oude verhaal van de meester-knecht-verhouding.

Mijns inziens is het echter niet het enig mogelijke verhaal. Dialoog en democratie zijn het andere. Maar belangrijker nu is op te merken hoe Commers zich zeker ook voor dialoog en democratie zal uitspreken. Alleen toont zijn stelling met een voor mij zelfs verbijsterende duidelijkheid hoe vlug hij die prin-

cipes verraadt.

Maar een andere vraag is of de ambitie om de wereld van een verhaal te beheersen hoe dan ook haalbaar is. Ik denk dat de juiste konsekwentie daarvan te zien valt bij Don Quichotte, tenminste in de interpretatie die Michel Foucault van dat verhaal geeft in zijn 'Les mots et les choses'.

In zijn visie is Don Quichotte "de angstvallige pelgrimstocht die stilstaat voor alle tekens van de gelijkenis." Welke gelijkenis? De gelijkenis van het in woorden bevatte en de werkelijkheid, van het verhaal en de werkelijkheid. Don Quichotte heeft omzeggens per definitie de ambitie om samen te vallen met het geschrevene: "gans zijn wezen is slechts taal, tekst, gedrukte bladen, reeds neergeschreven geschiedenis. Hij is gemaakt van een vlechtwerk van woorden; hij is slechts geschrift dat in de wereld dwaalt tussen de gelijkenissen van de dingen." Don Quichotte konsulteert dan ook voortdurend het boek om te zien of hij het nog wel naar de letter volgt. Met andere woorden, een verhaal wordt blijkbaar beheerst als het al geschreven is, als het slechts naververteld wordt, als de verteller zich helemaal onderwerpt aan het voorgeschrevene. De meesterverteller is geen schrijver, geen creatieve uitdenker van het nieuwe. Hij is vertolker.

In het tweede deel van het boek van Cervantes ontmoet Don Quichotte personages die het eerste deel van het boek gelezen hebben. Don Quichotte is werkelijk het boek geworden. Hij hoeft niet meer te controleren, hij is onderworpen. Maakt hij niet daarom de indruk gek te zijn: hij ziet overal gelijkenissen, hij ziet ze waar er duidelijk geen zijn?

Don Quichotte is vertolker van het voorgegeven, reeds neergeschreven verhaal. Deze zin moet verduidelijkt worden, want het woord vertolken - dat overigens niet door Foucault gebruikt wordt - is misschien te dub-

belzinnig. Wie een gedicht voordraagt of een toneelrol speelt, vertolkt doorgaans een vooraf gegeven tekst. Maar niet die vertolkers heb ik op het oog. Want de voordrachtskunstenaar of de toneelakteur volgen hun tekst niet naar de letter, ook al zeggen zij alles zoals het er staat. Ik druk het uit in een paradox, maar het is bijna een trivialiteit. Die vertolkers voegen iets toe aan de tekst, dat is precies hun kunst. Zij gaan creatief om met de tekst, zij leggen accenten, zij geven er gevoel aan, zij brengen een tekst tot leven enzovoort. Men kan het op vele manieren zeggen, maar het is duidelijk dat er een verschil bestaat tussen de tekst zoals hij op papier staat en de tekst zoals hij gehoord en gezien wordt.

Het is niet op die manier dat Don Quichotte een tekst vertolkt, of tenminste het is niet op die manier dat hij het wil. Hij wil spelen wat er staat en niets meer. Hij wil zich totaal onderwerpen aan de tekst, hij wil volkomen verdwijnen in de tekst, hij wil ermee samenvallen. Hij wil de tekst zeggen en doen, maar zonder dat er ... ja, hij wil een tekst die eigenlijk niet gezegd of gespeeld wordt. Hij wil een tekst die ongelezen blijft. Maar omdat dit dan niet haalbaar is, wil hij zo dicht mogelijk bij de tekst blijven. Hij wil er niets aan toevoegen, niets van weglaten.

In 'De orde van het vertoog' heeft Foucault het over het onderscheid tussen kommentaar en kernverhaal. Het is de moeite om even naar daar over te stappen, we komen vanzelf op Don Quichotte terug. Volgens Foucault dient onderscheiden te worden tussen woorden die gebruikt worden voor de dagelijkse gedachtenwisseling, die onmiddellijk vervliegen en woorden die nog eindeloos lang herhaald worden, die de grondslag vormen voor een zeker aantal woorddaden. Een kernverhaal wordt eindeloos verteld, herhaald en gevarieerd. Het wordt becommentarieerd. Het on-

derscheid tussen kernverhaal en kommentaar is niet altijd duidelijk en kan in de loop van de tijd veranderen. Maar in het onderscheid ligt volgens Foucault de mogelijkheid tot spreken. Omdat een kernverhaal of een oorspronkelijke tekst steeds opnieuw geaktualiseerd kan worden, omdat die altijd weer nieuwe betekenissen kan krijgen door een belichting van anders nog niet belichte aspecten, is spreken mogelijk.

Nochtans is aan de vernieuwing een grens gesteld. Het commentaar kan zich nooit helemaal van de kerntekst losmaken, ze moet uiteindelijk toch zeggen wat de kerntekst zegt : "Het commentaar moet, volgens een paradox die het steeds verschuift maar waaraan het nimmer ontsnapt, voor de eerste maal zeggen wat tóch reeds eerder gezegd was, en onvermoeibaar herhalen wat desalniettemin nimmer was gezegd. Het eindeloos dooreenkrioelen van de commentaren wordt van binnenuit in gang gehouden door de droom van een gemaskeerde herhaling. En aan de einder daarvan is wellicht niets anders te vinden dan wat er bij het beginpunt was : het simpele opzeggen van de tekst." Is dit niet dezelfde paradox die we bij Don Quichotte ontmoet hebben, of tenminste de paradox die Don Quichotte probeert te overwinnen ?

Don Quichotte wil uiteindelijk alleen reciteren wat er staat. Hij is een Meesterverteller die totaal gebonden is aan een kernverhaal. Hij maakt zich het spreken onmogelijk, dat precies in de variatie binnen de horizon van kernverhalen zijn voorwaarde heeft. Een zwijgende meesterverteller is het resultaat ! Op die manier wordt een verteller met de ambitie de wereld van zijn verhaal te beheersen niet alleen belaagd door wat er aan zijn controle moet ontsnappen. Hij wordt ook door mutisme belaagd. Mutisme is echter tegengesteld aan die specifieke menselijke mogelijkheid tot spreken, om al sprekend zowel te behoeden als te vernieuwen, te vernieuwen

binnen de grenzen van kernverhalen, kernverhalen die zeer wel zelf een geschiedenis hebben. De meesterverteller is de angstvallige behoeder van een kernverhaal. Hij verzet zich tegen kommentaar, hij wil totale controle, hij is in principe een diktator, hij die dikteert. Maar wie zich verzet tegen kommentaar, over zichzelf of een ander, bouwt zijn macht op zand.

Die controle is immers niet mogelijk. De paradox van Foucault wijst er op. Hannah Arendt zegt naar mijn mening hetzelfde in volgende zinnen uit haar 'De mens, bestaan en bestemming' : "Ofschoon iedereen zijn leven is begonnen met zich handelend en sprekend in de mensenwereld in te voegen, is niemand de auteur of maker van zijn eigen levensverhaal. M.a.w. : elk levensverhaal, resultaat van handelen en spreken, onthult een handelende persoon, maar deze handelende persoon is geen auteur of maker. Iemand is het verhaal begonnen en er het subjezt van in de dubbele betekenis van het woord, namelijk degene die het speelt én het ondergaat, maar niemand is er de auteur van." Handelen en spreken zijn beide verschijnselen waar vernieuwing en behoud, individualiteit en kollektiviteit, vrijheid en bepaaldheid hun onlosmakelijke verstrengeling tonen. Wie zich daarbij niet neerlegt speelt met vuur. En Hannah Arendt toont hoe in de loop van de geschiedenis steeds opnieuw geprobeerd werd het handelen uit te schakelen. Het komt in het algemeen neer op de poging "de regeling der menselijke aangelegenheden te herleiden tot een activiteit waarin één man, geïsoleerd van alle anderen, van begin tot einde heer en meester blijft over zijn doen en laten." Het komt neer op een of andere vorm van monarchie. Daarbij is de konstante "(...) dat de burgers van het publieke domein worden geweerd en de nadrukkelijke raad - lees : het bevel - krijgen, zich aan hun eigen zaken te wijden en het maar aan de heerser over te laten 'de publieke zaken

te behartigen'."

Wie de wereld van een verhaal beheerst is niet zo maar een verteller. Laat me dat, ter afsluiting van dit eerste deel, nog met één voorbeeld illustreren. Het is ontleend aan het door Foucault uitgegeven 'Herculine Barbin. Mijn herinneringen'. Dit is een dossier dat grotendeels bestaat uit wat overgebleven is van de memoires van een negentiende eeuwse hermefrodiet. In zijn besluitende kommentaar wijst Foucault erop dat het per se willen bepalen van een geslacht niet van alle tijden is. Barbin kwam uiteindelijk terecht in de handen van dokters, precies in een periode dat deze heel koortsachtig bezig waren met identificeren, klassificeren en beschrijven van perversiteiten. Barbin viel in handen van meestervertellers, die maar één verhaal tolereerden. Hij/zij werd op die manier een prooi van de jacht op de identiteit. Zolang zij daarin niet opgejaagd werd was haar "dubbelzinnig geslacht" best leefbaar. Haar omgeving merkte wel iets, maar liet het besef toch niet ten volle doordringen. Zijzelf trouwens ook niet. Toen zij een hij werd eindigde het op zelfmoord. Of moet men zeggen dat zij gestorven is door diegenen die haar verhaal vertelden ?

*

2. *Tussen droom en daad staat de ideologie.*

Het voorgaande verhaal vertelt hoe Ronald Commers in een valkuil gevallen is. Hij verdedigt een stelling die radikaal tegengesteld is aan de teneur van zijn boek. Hoe is dat, men is geneigd te schrijven : in godsnaam, mogelijk ? Hoe werken ideeën, opvattingen, denkbeelden ? Een moeilijke vraag, waarop vele antwoorden mogelijk zijn. Een aspekt van een ant-

woord is dat we zeker niet volledig vat op onze ideeën hebben. Zij ontsnappen ons voor een deel. We pikken er op zonder dat we weten waar we ze gehaald hebben, we geloven dingen die we niet kunnen funderen ... Het is een stil gebeuren, we merken er nauwelijks iets van. Een bepaald verschijnsel intrigeert daarbij bijzonder. Ik merk dat er vaak een kloof bestaat tussen wat iemand zegt te denken en wat hij doet. Niet zozeer die kloof houdt me in de ban, maar wel het feit dat de betrokkene ze niet eens lijkt te zien. Over die eigenaardige blindheid gaat het hiernavolgende stukje. Ik vertrek van een heel concreet voorbeeld uit mijn onmiddellijke ervaring. Ik denk evenwel dat het toch enig licht werpt op het verschijnsel in het algemeen. Het heeft te maken met de invoering van nieuwe technologieën. Niemand zal in elk geval betwijfelen dat het probleem cruciaal is.

"Nieuwe technologieën kunnen zowel een vloek als een zegen zijn. Het komt er enkel op aan ze onder controle te houden. Dit wil zeggen dat we ze alleen mogen aanvaarden waar zij een hulp zijn. Waar we ons zeker moeten tegen verzetten is het afstoten van werknemers door nieuwe technologieën." Ik denk op die manier zo een beetje een "officiële" doktrine van de arbeidersbeweging te kunnen samenvatten. Het woord doktrine heeft een enigzins pejoratieve bijklank. Het verwijst naar zoiets als een dwangvoorstelling. Welnu, ik denk dat die verwijzing - die trouwens in de etymologie van het woord doktrine zit - heel terecht is. Ik wil daarom proberen aan te tonen dat de ideeën die rond nieuwe technologieën gevormd worden het karakter van een dwangvoorstelling kunnen hebben. Zij bevinden zich dan in de buurt van religieuze denkbeelden. Het is bekend dat Marx van de religie beweerde dat zij opium van het volk is. Van mijn kant beweer ik niet dat religie altijd

die geestesverruimende eigenschap vertoont. Ik beweert ook niet dat diegenen die door mijn diagnose gevisieerd worden altijd en op alle vlakken "aan de stuff" zijn. Maar toch hoeven we Marx ook op dit punt niet helemaal te vergeten.

Maar nu concreet.

Waar ik werk heeft men op een bepaald moment een tekstverwerker binnengebracht. Mijn diensthoofd was slechts kort ervoor op de hoogte gebracht dat het zou gebeuren. Er was geen onderzoek aan vooraf gegaan of we er wel één nodig hadden, laat staan dat men die machine gekocht zou hebben die het best aan de behoeften van de dienst zou beantwoorden. Het ironische was dat mijn dienst juist zo'n onderzoek wilde starten. Er was al herhaaldelijk over gediscussieerd of onze administratie - die wij graag beschouwen als een nauwelijks te tolereren kwaad - niet kon verlicht worden door een tekstverwerker. Een aanvraag was echter door enkele dwarsliggers tegengehouden. En net nu wij het gecontroleerd zouden doen stond de machine voor de deur. Een gegeven paard kijkt men niet in de bek en tussen de dijen... We haalden het binnen en gaven het een naam. Kwestie van de koelheid en het onpersoonlijke wat te verzachten.

Zes maand later vraagt mijn diensthoofd zelf een tweede tekstverwerker aan. "Norbert" heeft zich blijkbaar waar kunnen maken. Hij heeft mijn diensthoofd er zelfs toe kunnen verleiden over alle dwarsliggers te jumpen. Dit komt ervan als men het geschenk toch niet stiekem ten gronde aftast : het paard van Troje in ons werkoverleg !

Hoe dan ook, mijn diensthoofd heeft het helemaal niet nodig geacht te onderzoeken waartoe de eerste tekstverwerker in staat is gebleken. Ikzelf heb de indruk dat hij niets meer heeft kunnen presteren dan wat een moderne typemachine kan. Er is alleen de belofte dat

hij ons adressenbestand de baas zal kunnen, maar tot nu is dat niet gelukt. Of ik echter gelijk heb of niet, de vraag werd niet eens gesteld.

Als men de celebrante van de tekstverwerker vraagt hoeveel tijd zij erop werkt, antwoordt zij enigzins aarzelend : zo'n vijftig procent van mijn tijd. Ik vermoed dat dit enigzins overdreven is, maar ook dit is niet onderzocht. En zelfs als het vijftig procent zou zijn, betekent dit dat de machine vijftig procent van de werktijd onbenut blijft. Er is echter niet nagegaan of er geen mogelijkheden zijn het werk zo te organiseren dat de benuttingstijd verhoogd wordt. Honderd procent zou misschien onmogelijk zijn, maar vijfenzeventig procent zou misschien al genoeg zijn om zelfs maar de gedachte aan een tweede tekstverwerker overbodig te maken.

Er zijn op mijn dienst eigenlijk twee personen die "Norbert" onder controle zouden moeten houden. Maar één van de twee is momenteel ernstig ziek. Zij heeft echter voordien al zo'n enorme aversie tegen de tekstverwerker vertoont, dat te verwachten valt dat zij nooit op een functionele manier met zo'n machine zal kunnen omgaan. Het is vanzelfsprekend dat mijn diensthoofd niet gevraagd heeft om de tweede persoon definitief te vervangen. Ik constateer dus dat hij vraagt een niet onaanzienlijke investering te doen voor een interimaris. En er is nog een laatste eigenaardigheid in de aanvraag van mijn diensthoofd. Hij heeft zijn aanvraag gericht tot twee superieuren. Hij spekuleert erop dat wel één van de twee zal toehappen. Maar beide superieuren zijn promotoren van een verschillend tekstverwerkerssysteem. Als diegene die nu in zijn beurs tast niet dezelfde is als vorige keer, zitten we met twee verschillende systemen in een dienst die bijvoorbeeld maar 500 adressen in zijn bestand heeft...

Dit wat saaie verhaal wil gewoon tonen dat mijn scepticisme tegenover een tweede godengeschenk in mijn dienst verantwoord is. Het kan toch moeilijk wegge-

schoven worden als een emotionele reactie tegenover de "nieuwe tijd". Ik mis gewoon argumenten voor een eenvoudig redelijk beheer. Nochtans is mijn diensthoofd een heel redelijk mens en geen haar op mijn hoofd denkt eraan hem van onbekwaamheid te betichten. Maar het ongefundeerde van *deze* aanvraag verraadt dat zijn rede hem op dit punt in de steek gelaten heeft. Niet de afweer tegen nieuwe technologieën is hier emotioneel gefundeerd, maar het positieve onthaal ! Nu moet men weten dat mijn diensthoofd de doktrine van zijn vakbond verdedigt. Men kan zelfs zeggen dat hij ze mee helpt dragen en doorgeven. Hij staat in die bond namelijk in voor vorming, ook over nieuwe technologieën. Het minste wat men aldus kan zeggen is dat zijn doktrine tekort schiet op het moment dat ze hem heel precies zou moeten leiden. Er is blijkbaar een kloof tussen de doktrine en de konkrete realiteit. In dit geval is ze zeer duidelijk te merken. De situatie is uiteindelijk vrij eenvoudig. Wanneer ze veel ingewikkelder is, zal het vaak veel moeilijker zijn het irrationele van een keuze te zien.

Ik herinner mij in elk geval uit mijn kindertijd een gelijkaardige kloof. "Als iemand u op uw linkerwang slaat, biedt hem dan uw rechterwang aan." Deze zin staat ongeveer letterlijk in de grondtekst van de christenen. Hij werd tijdens de zondagsmis voorgelezen, hij werd ook bezwerend geciteerd in de lessen godsdienst. Daarbuiten kende echter niemand die zin. Wanneer een onnozelaar werkelijk zijn andere wang zou aangeboden hebben, zou men dat alleen maar belachelijk gevonden hebben. De doktrine is één zaak, de realiteit is een andere zaak.

Nu zijn er twee mogelijkheden. Ofwel zien de christenen zelf de tegenstelling tussen hun doktrine en de realiteit en doen ze alsof. Ze zouden dan hypokriet zijn. Ik vermoed dat dit niet het geval is. Ik denk juist dat één van de belangrijkste redenen

voor geloofsafval erin moet gezocht worden dat de kloof (al dan niet plotseling) wel duidelijk wordt.

De kloof is in zekere zin zo groot dat het ontzettend moeilijk moet zijn de hypokrisie vol te houden. Net alsof iemand van een olifant die voor zijn deur staat zou beweren dat hij er niet staat ! Ik denk dat het duidelijk is dat er christenen rondlopen die tot dat soort prestaties in staat zijn, maar ik meen dat de meerderheid toch door een eigenaardig soort blindheid geslagen is. Het komt meer voor dat men niet ziet waar men al te dicht met zijn neus opzit. Maar ook al ziet men de kloof niet, ik denk toch ook niet dat men er helemaal geen weet van heeft. Op een of andere manier houdt men haar toch in stand. Het is toch gewoon ondenkbaar dat een christen kan doen alsof de conquista in Zuid-Amerika en de inquisitie niet in naam van Christus zouden gebeurd zijn. En dan noem ik nog maar twee misdaden van de christelijke beschaving. Het is ook ondenkbaar dat een individuele christen toch niet ergens zou weten dat hij zijn andere wang helemaal niet aanbiedt, maar integendeel heel heftig van zich afbijt. En we zien dan ook dat de christenen de alleronmogelijkste interpretatiekunsten optrekken om hun doktrine toch te handhaven. Ik denk eerder aan een eigenaardige toestand van "niet-wetend-weten". Deze toestand is bij psychiaters bekend onder de naam hallucinatie. Wie hallucineert kreëert een privéwereld, waarin soms de meest onvoorstelbare dingen gebeuren. Voor de persoon die ze meemaakt gebeuren ze werkelijk echt. Zo heeft een psychiatrisch patiënt beschreven hoe hij jarenlang zonder ingewanden geleefd heeft. De hallucinaties kunnen de getroffen en achtervolgen met de meest pijnlijke angsten, hen in de allergrootste eenzaamheid opsluiten ... Maar toch blijken zij een duidelijk onderscheid te maken tussen de toestand van hallucinatie en wat wij de werkelijkheid noemen ! Op een of andere duistere manier weten zij het !

Maar of het nu gaat om botte hypokrisie of om een vorm van hallucinatie of waan, de doktrine moet toch zeer waardevol zijn, als er zo taai wordt aan vastgehouden. Er moet een reden zijn waarom de christen zich voor doet als vreedzaam en lijdzaam. Wellicht zijn daarvoor meerdere motieven denkbaar, maar het meest voor de hand liggend zou wel eens eenvoudig de wil kunnen zijn om het imperialisme en de agressiviteit te verhullen. De realiteit wordt in een ideëel korset geduwd, zoals een vrouwenlichaam tot voor kort slankheid moest laten uitschijnen, ook al was die er duidelijk niet.

Zijn we echter niet al te ver afgedwaald van mijn diensthoofd ? De arme man is toch helemaal geen christen, laat staan een hallucinerende psychotikus ? Wat zou hij te verbergen hebben ? Toch is er mijns inziens een verband.

De waan van een christen houdt ideëel voor wat hij zou willen zijn. Mijn diensthoofd zou een gecontroleerde invoering van nieuwe technologieën willen, maar hij werkt duidelijk mee aan een ongecontroleerde invoering. Door zijn gedrag maakt hij mee onmogelijk wat hij beweert te willen. Moet zijn waan niet verbergen waar een praktijk van getuigt : nieuwe technologieën zijn onvermijdelijk.

Religie strekt zich blijkbaar verder uit dan tot wat er op het eerste gezicht bij hoort. En dat religie opium van het volk is hebben we al gehoord. Toch moet nog benadrukt worden dat Marx wel degelijk schreef "van" het volk. In het Duits is dat een genitief "Opium des Volks". Het volk wordt de religie niet opgedrongen, het produceert zijn eigen ketens. En als we aannemen dat ook een diensthoofd bij het volk hoort, kunnen we zijn "produktie" inderdaad religieus noemen. Marx dacht in 1844 reeds dat de kritiek op de religie - voor hem de vooropzetting van alle kritiek - in wezen beëindigd was. Maar een kritikus moet

bijna 150 jaar later blijven schoffelen in de tuin van de ideologie.

"De kritiek heeft de denkbeeldige bloemen van de kettingen afgeplukt. Het is echter niet haar bedoeling dat de mens fantasieloze, troosteloze kettingen zou dragen. Het is wel degelijk de bedoeling de kettingen af te werpen en de levende bloemen te plukken". Voorwaarde om tot een werkelijke bevrijding te komen is het doorprikken van de illusies. Illusies geven soelaas, maar zij helpen een werkelijke bevrijding alleen maar uit te stellen. Kritiek moet onvermijdelijk ontgoochelen, maar ook die ontgoocheling is een bittere pil die moet doorgeslikt worden : "De kritiek op de religie ontgoochelt de mensen. Maar zij wil dat hij zou denken, handelen en aan de werkelijkheid gestalte geven als een weliswaar ontgoochelde, maar tot verstand gekomen mens. Dan kan hij zich om zichzelf en daarmee om zijn werkelijke zion bewegen. De religie is slechts de ingebeelde zion, die zolang rond de mensen beweegt tot hij zich om zichzelf beweegt."

Hoever dit alles kan gaan, hoe subtiel het netwerk kan zijn waarin men zichzelf verstrikt, toont het voorbeeld van mijn diensthoofd. Zijn doktrine verbergt hoe hij eigenlijk het bestaande zijn loop laat gaan. Ook kritiek op het bestaande kan dit helpen in stand houden.

Michel Foucault heeft dit naar mijn gevoel schitterend aangetoond voor het gevangeniswezen. Van bij het ontstaan van het moderne gevangeniswezen in de negentiende eeuw is er kritiek op geweest. En de critici wezen er op, toonden zelfs aan, dat de gevangenis haar doel voorbijschiet. De gevangenis draagt helemaal niet bij tot een reklassering van delinquenten, maar verhoogt integendeel de kriminaliteit. Foucault toont echter dat het doel dat onze ogen verblindt helemaal niet het werkelijke doel is. De gevangenis wil helemaal niet reklasseren. Maar zij bereikt haar eigen-

lijke, haar verborgen doel wel degelijk. Dat is het onder controle houden van de kriminaliteit.

We hoeven dit hier niet verder uit te werken, het volstaat te wijzen op de analogie. Het gevangeniswezen realiseert dus haar eigenlijke, maar verborgen doel. Het zichtbare doel is maar een voorwendsel, een afleiding. Het ziet er naar uit dat dit bij de nieuwe technologieën net eender is.

"Het komt er op aan de nieuwe technologieën onder controle te houden" is een aan de oppervlakte drijvend doel. Het is echter in tegenspraak met de realiteit. Niet alleen de realiteit van mijn diensthoofd trouwens. Het blijkt dat de bonden nauwelijks enige controle op de grootschalige invoering van de nieuwe technologieën kunnen uitoefenen. Het volk schikt zich gelaten in de overtuiging dat zij toch niet tegen te houden zijn. Maar is dat oppervlakte-doel het werkelijke doel? Wil men werkelijk controle?

Mijn diensthoofd heeft eigenlijk een probleem met zijn twee administratieve personeelsleden. De ene persoon, waarvan we reeds meldden dat zij ziek is, belast - door haar ziekte, maar ook door de speciale opvatting die zij over werkverdeling heeft - de tweede. Deze dreigt er natuurlijk ook onderdoor te gaan. Mijn diensthoofd is volkomen machteloos om daar fundamenteel iets aan te veranderen. Niemand kan hem dat overigens kwalijk nemen. Maar hij maakt van het probleem van menselijke verhoudingen een technisch probleem. Zijn werkelijke doel is niet een gecontroleerde invoering van nieuwe technologieën, maar het onder controle houden van een situatie door technologie.

*

3. Hedendaagse doolridders

Ik had twee verhalen beloofd. Beide gaan eigenlijk over hetzelfde. Het ene is ontrukkt aan een boek, het andere is een toevallige ervaring. Samengevat komt

het Commers-verhaal verrassend neer op een onderhuids pleidooi voor totalitarisme. Het pleidooi berust op duidelijke onjuistheden. Het is echter vooral absurd, want het komt onmiskenbaar neer op het tegendeel van totale beheersing, namelijk op onderwerping.

Het verhaal van mijn diensthoofd gaat eveneens over het verschil tussen een manifest en een latent pleidooi. Waar op het eerste niveau gepleit wordt tegen een blinde invoering van nieuwe technologieën, wordt dit op het tweede juist bevorderd. Dit tweede niveau is evenwel dat van het praktisch handelen.

Juist dit voorbeeld van konkreet handelen brengt ons op het vermoeden dat het eerste niveau wel eens een hallucinatie zou kunnen zijn, een zelfbegoocheling die onmacht moet verbergen, een illusoire wensvervulling.

Het voorbeeld uit de literatuur heeft ons in het gezelschap gebracht van niemand minder dan Don Quichotte, bijna de verpersoonlijking van de zelfbegoocheling. Geboren in 1605 wordt hij zo stilaan 400 jaar oud. Het is de vraag of de aliënatie van Don Quichotte op hetzelfde teruggaat als bij Commers en mijn diensthoofd. Volgens Foucault wordt door het boek van Cervantes een tijd afgesloten. Don Quichotte is een overgangsfiguur. Hij zocht nog de gelijkenis, waardoor de renaissance zo te kenmerken was. Maar het voorbeeld van Commers toont toch duidelijk dat men ook na 1605 niet opgehouden heeft de gelijkenis te zoeken. Ook Commers wil wel degelijk de wereld nog lezen als een opengeslagen boek. Daarmee is niet gezegd dat er zich vanaf de zeventiende eeuw geen fundamentele wijzigingen zouden voorgedaan hebben, dat de "orde" niet grondig zou veranderd zijn. Foucault toont wel degelijk diepgaande verschuivingen in uiteenlopende gebieden als taal, biologie en economie. Maar de ambitie van Don Quichotte om aan de oorsprong te liggen van zijn eigen verhaal is duidelijk niet uitgedoofd. Evenmin de illusoire vervulling van die ambitie door zich aan

het verhaal te onderwerpen. In een poging "auteur" te worden, verliest men zijn verhaal.

Jacques Claes heeft een mooi boekje over de geschiedenis van de psychologie geschreven. Zijn verhaal begint in 1541, op het ogenblik dat Petrarca de Mont Ventoux beklimt. Het was de eerste keer dat iemand het in zijn hoofd haalde om een berg te beklimmen met een andere reden dan erover te geraken. Het was een symptomatische onderneming : hoog op de berg bleek de wereld een wereld zonder mensen, een afstandelijke wereld. En wat Petrarca als het ware experimenteel beleefde, werd vanaf de zeventiende eeuw een algemenere ervaring. De wereld van Don Quichotte is een leeg geworden wereld. "Leeg van betekenis vooral. De wereld wordt zo leeg voor Don Quichotte dat hij nauwelijks nog tegenwoordig is in die wereld. Van die nauwelijkse tegenwoordigheid is zijn dolen het symbool. Zijn nieuwe aanwezigheid in een lege wereld laat hem nog slechts het dolen toe." Maar in die dooltocht zoekt hij een nieuwe aanwezigheid, net zoals al die anderen die uit de wereld gestoten werden. En hier wordt mijn diensthoofd weer interessant. Want hoe probeerde men sinds de zeventiende eeuw terug in de wereld te komen ? Door steeds opnieuw aan te tonen dat de mens "uit hetzelfde deeg" gebakken is als die wereld : "De mens zit in het grote weefsel van de natuur. Hij is niet anders dan datgene waaruit hij voortkomt, de natuur. Haar wetten zullen de zijne zijn, haar textuur de zijne, haar bestanddelen eveneens. Het enige wat hij kan is de natuur meer zichzelf laten zijn. Dat doet hij, techniek bedrijvend. Technisch handelend doet hij de natuur voller natuur zijn." Wanneer mijn diensthoofd op hol slaat voor een tekstverwerker, wordt hij gewoon gedreven door de ambitie een verloren wereld te heroveren door de techniek.

Hij is een moderne Don Quichotte, een dolende ridder

die niet meer aanwezig is in de wereld, maar in zijn eigen boek : "Zijn aanwezigheid voltrekt zich niet meer in relatie tot de wereld, maar in relatie tot zijn eigen handelen, verhaald in en bepaald door het parallele boek, waaraan zijn leven niet beantwoordt." Claes verwijst in dit verband uitdrukkelijk naar de paragraaf in 'Les mots et les choses', die ook onze aandacht trok.

Wie mijn beschouwingen doorgenomen heeft, zal zich nu misschien wel afvragen : hoe komt hij erbij ? Eén zin uit een boek van meer dan 250 bladzijden, één beslissing van een man die het heel druk heeft en voor wie het besluit om een tweede tekstverwerker aan te vragen bijna maar een detail was. En uit die, men is geneigd te zeggen : bagatellen, wordt afgeleid dat beide heren exponenten zijn van een ideologie die hen blijkbaar ontsnapt ? De een van een totaliteitsopvatting, de ander van een blind geloof in de positieve weerslag van de techniek, waarbij dan nog gesuggereerd wordt dat beide aspecten van hetzelfde zijn. Precies. Het was mijn bedoeling aan te tonen dat beide heren niet een toevallige misstap begaan, een spijtige inkonsekwentie. In die bagatellen verraden zij hun diepere binding, veel dieper dan zij aan zichzelf en zeker aan anderen willen toegeven. Niet toevallig insinueer ik een verwantschap met Freud. Ik geloof dat men de bagatellen inderdaad kan opvatten zoals Freud de Fehlleistungen zag : als kleine vensters op een onderliggend niveau. Ik denk dat men inderdaad het onderscheid tussen een manifest en een latent niveau ernstig moet nemen. Ik bevind me daarbij trouwens in het gezelschap van niemand minder dan Karl Marx. In zijn visie veronderstelt ideologie evenzeer een onderscheid tussen twee niveaus. Hij waarschuwt er uitdrukkelijk voor zich niet te laten misleiden door het manifeste. Dit verdoezelt en staat daardoor in functie van het behoud van het bestaande. Ideologie

is konservatief, ook al wordt het konservatisme vaak verborgen achter ronkende volzinnen die de verandering prediken.

De ideologieopvatting van Marx heeft voor mij aldus nog steeds geldigheid. Of men ook moet aannemen dat de ideologie terug te voeren is op een simpele tegenstelling tussen produktiekrachten en produktieverhoudingen is een andere vraag, die ons nu te ver zou leiden. Uiteindelijk was de ideologieopvatting van Marx vrij rudimentair. En om ze te verfijnen kan een freudiaanse inspiratie zeker helpen.

Iedereen kent voorbeelden uit Freuds 'Zur Psychopathologie des Alltagslebens'. Ik vermeld er slechts één, een heel eenvoudig en misschien ietwat dom : een voorzitter opent een vergadering met de woorden "Ik verklaar deze vergadering voor gesloten". De duiding van dit voorval ligt voor de hand : zoals de meeste voorzitters wil ook die man eigenlijk al naar huis vooraleer de hele rotzooi begonnen is. En hij neemt zijn wens voor werkelijkheid. In de woorden die hij uitspreekt zit een illusoire en verborgen wensvervulling.

In het geval van mijn diensthoofd is de illusie heel duidelijk te bemerken. Zij heeft heel persoonlijke motieven : zijn onmacht compenseren om zijn personeel te laten uitvoeren wat hij wil. Maar die persoonlijke motieven halen hun inspiratie uit een kulturele kontekst, een mythe als het ware. Die laat geloven dat voor alle problemen een eenvoudige technische oplossing bestaat. Het latente verhaal in het geval van Commers is misschien nog meer van kollektieve aard. Persoonlijk lijkt hij voor dat verhaal zelfs een afkeer te hebben. Het is de bekende cowboy-overtuiging dat het erop aankomt eerst te schieten. Het is de verwaandheid, het superioriteitsgevoel van onze Westerse kultuur, dat men doorgaans weergeeft met de uitdrukking Europacentrisme. Maar die verwaandheid,

dat superioriteitsgevoel vinden paradoxalerwijze steun in een slaafse onderworpenheid. Het is de kollektieve illusioire kompensatie voor hulpeloze afhankelijkheid.

*

Nawoord

Ik geef er de voorkeur aan bovenstaande tekst niet van voetnoten te voorzien. Ik aanvaard het niet dat men over mijn werk diskussieert op basis van die noten, dit wil zeggen vanuit de vraag of ik alle "relevante" literatuur heb doorgenomen en of ik citaten niet uit hun verband heb gerukt. Wie zich reeds schrap gezet had om mij op die manier aan te pakken is eraan voor zijn moeite. Want naar hem haal ik alleen maar mijn schouders op. Nee, ik ken niet alle relevante literatuur. Basta. Ja, ik ruk citaten uit hun kontekst. Basta. Ik ga ervan uit dat beide academische doodzonden onvermijdelijk zijn. Ik wens niet mee te doen aan het alsof-spelletje van ik weet alles en ik weet alles beter. Ik neem de zonde dus op mij en beaam dat mijn werk niet academisch is. Ik laat het aan de academici om zich te verkneukelen in punten en komma's. Ik vrees wel dat ze er zich in verzuipen. En ik ben ervan overtuigd dat zij behoren tot diegenen die dat ene verhaal willen opdringen. Van mijn kant denk ik dat wat een auteur neergeschreven heeft hoe dan ook een eigen leven leidt. Die idee is trouwens door bekendere tekstverwerkers dan ikzelf op papier gezet. Ik denk aan Jacques Derrida, die het heeft over het onnoemelijk aantal interpretatiemogelijkheden die van elke tekst te maken zijn. En ik gebruik het woord tekstverwerker hier niet alleen als een woordspeling. Wie al eens iets aan het papier toevertrouwt is onvermijdelijk een tekstverwerker, dit wil zeggen hij combineert bestaande fragmenten tot al dan niet gelukkige nieuwe teksten. Of dat gebeurt op basis

van de enige juiste lezing van de voorafgaande teksten is niet de belangrijke vraag. Het is niet eens een vraag indien het juist is dat dit toch niet uit te maken is. Die discussie verbergt naar mijn ervaring altijd het onvermogen of zelfs de onwil om op de zaak zelf in te gaan. En wie wil vluchten zal het hoe dan ook doen, of van de citaten exakte referenties gegeven worden of niet. Dan maar liever niet, wetende dat alle uitgaven die ik gebruik eenvoudig beschikbare uitgaven zijn. De academici hebben daartegenover immers nog de onhebbelijke gewoonte om wel kilometerslange literatuurlijsten te produceren (de heel echte gebruiken daarvoor assistenten en sinds kort computers, lezen is overbodig), maar met boeken en artikels die nergens te vinden zijn (waarschijnlijk omdat zij overgeschreven zijn uit andere boeken). Ikzelf weet eenvoudig niet welke teksten allemaal een invloed gehad hebben op het bovenstaande. Het zullen zeker ook andere teksten zijn dan deze waar ik naar verwijs. Trouwens wie mij leest zal mij tegemoet treden vanuit een kontekst die onvermijdelijk totaal verschillend is dan die van mij. Misschien zal hij sommige van mijn teksten kennen, misschien niet. Het zal in elk geval geen voorwaarde zijn om er zijn verhaal in te lezen. Dat zal misschien voor een deel samenvallen met het mijne, voor een deel ook niet. Sartre had het lang geleden al over de vrijheid van de lezer. Maar ik wil eindigen met enkele woorden van de Leuvense Sam IJsseling uit een opstel over Derrida : "Geen enkele auteur is dan ooit volkomen heer en meester van zijn tekst, ook niet over de tekst die hij zelf schrijft, en geen enkele lezer kan ooit helemaal begrijpen wat er staat."

*

* *

DE PERESTROIKA ALS TRIPTIEK

Jef Turf

Kan men verhinderen dat het menselijk avontuur eindigt in een nukleaire of ekologische katastrofe ? Zo ja, welk type van samenleving en welke relaties tussen staten en volkeren zijn daartoe vereist ?

Vanuit een dergelijke vraagstelling gaat Michail Gorbatsjov op zoek naar "een nieuwe visie voor mijn land en de wereld". Zijn antwoord neemt de vorm aan van een nieuwe politieke dynamiek met als sleutelwoorden "glasnost", openheid, en democratie in de betekenis van initiatiefrecht voor de mensen.

Het nieuwe denken omtrent de nieuw-ontdekte eindige dimensie van de wereld is geen recente uitvinding van de KPSU. Einstein sprak nã 8 augustus 1945 over "een nieuwe manier van denken die noodzakelijk is, willen we overleven", en Niels Bohr pleitte in 1950 in zijn open brief aan de Verenigde Naties voor de verantwoording van elke natie t.o.v. het wereldgebeuren, voor een open wereld en voor andere verhoudingen tussen de naties (1).

Het is weinig waarschijnlijk dat Gorbatsjov en de KPSU veertig jaar later hun inspiratiebron hebben gevonden bij Niels Bohr of bij de denkers die nadien deze problematiek meer systematisch hebben benaderd. Veeleer zijn het de ideeën omtrent een nieuw denken die hun weg hebben gevonden in de massa's. Tijdens de voorbije jaren (en precies ten tijde van de stagnatie in de Sovjet-Unie) is dit nieuwe denken in een stroomversnelling geraakt door de ontwikkeling van de vredes- en ekologische beweging, vooral in de westerse wereld. Het is in die ervaring dat de Perestroïka zijn wortels heeft.

"In het nieuwe politieke denken kan en moet de ervaring

van alle volkeren vervat zijn, zodat verschillende kulturele tradities erin kunnen samenvloeien en elkaar verrijken" (2)

De vredesbeweging heeft rechtstreeks het nieuwe denken en het nieuwe handelen beïnvloed :

"Tijdens het 'Internationaal Forum voor een kernvrije wereld en het overleven van de mensheid' te Moskou was ik in de gelegenheid om kennis te nemen van de gevoelens, de gedachten en de ideeën van een internationale intellektuele elite. De discussies die ik met hen heb gevoerd, hebben een diepe indruk op me gemaakt. Ik besprak met mijn kollega's van het Politbureau hetgeen er uit het forum naar voor gekomen was en we besloten tot een nieuw, belangrijk kompromis : we zouden het pakket van Reykjavik niet meer als één geheel aanhouden, maar opsplitsen in het probleem van de middellange-afstandsraketten in Europa enerzijds en de andere onderwerpen anderzijds"(3).

*

De dynamiek van het nieuwe denken heeft op het gebied van de nukleaire bewapeningswedloop snel tot een eerste-beperkt-resultaat geleid, met de overeenkomst inzake de ontmanteling van een aantal middellange afstandsraketten, met wederzijdse controle. De theoretische mogelijkheid van een nieuwe wereldoorlog werd door de Sovjet-Unie niet meer weerhouden "als niet in overeenstemming met de realiteit van het atoomtijdperk" (4). Vanuit dit vertrekpunt pleit Gorbatsjov voor de likwidatie tegen volgende eeuw van alle kernwapens, samen met een drastische inkrimping van de klassieke wapens en het buiten de wet stellen van de chemische en biologische wapens.

De basis van deze opvatting berust op de vaststelling van het gemeenschappelijk belang van alle naties, dus eveneens van de kapitalistische en de socialistische

wereld, die voortaan vreedzaam zouden moeten kunnen koëxisteren, zonder dat zulks een "bijzondere vorm van klassenstrijd" is. Ook het imperialisme heeft geen belang meer bij oorlog (5).

Deze laatste bewering is evident in haar algemeenheid. Ze wordt trouwens gedeeld door de meeste imperialistische middens : ondanks de talrijke momenten waarop zij het gebruik van kernwapens hebben overwogen, hebben zij nã Nagasaki er nooit meer gebruik van gemaakt. Is bovendien het perspektief van een wereldoorlog wel de voornaamste motivering voor een bovenmatige uitbouw van het militair potentieel ? De militaire industrie is toch één van de machtigste mechanismen om de belangen van de grootste kapitalistische groepen veilig te stellen. Ze levert het uiteindelijk bewijs van de ontsporing van het kapitalistisch akkumulatiemodel : hoog-technologische produktie, die economisch uitermate destabiliserend werkt, zonder enige verbruikswaarde. Zo het kapitalisme geen belang heeft bij een wereldoorlog, kan men moeilijk ontkennen dat vele kapitalisten belang hebben bij een oorlogsindustrie. Het nieuwe denken stelt voorop dat het mogelijk is onder de politieke druk van de sociale zowel als van de vredesbeweging, binnen de kapitalistische middens een meerderheid te krijgen die niet alleen het gevaar van de uiteindelijke vernieling inziet, maar die eveneens bereid is iets te wijzigen aan het mechanisme van de kapitalistische akkumulatie.

Met andere woorden : kan het kapitalisme een omschakeling aan van een oorlogseconomie naar een vredeseconomie ? En welke wijzigingen vereist dit in de kapitalistische wetmatigheden ?

*

Veel minder expliciet gaat de perestroïka-dynamiek in op beide andere problemen : de ekologische, en de ont-

wikkelingsproblematiek van de Derde Wereld.

Hierbij kan men ook bedenken dat geen enkel kapitalist er belang bij heeft dat onze wereld ekologisch kapot gaat. Maar elke kapitalist heeft er wel belang bij zelf een stukje leefmilieu kapot te maken. Het individueel inzicht van de kapitalist belet niet dat de groei- en accumulatiemechanismen die het wezen van het kapitalisme uitmaken, onverenigbaar is met de ekologische redding van de wereld.

Ook de voorstelling van Fidel Castro dat het imperialisme beter af zou zijn met een welvarende Derde Wereld is in abstracto onweerlegbaar. Maar even zeker is dat de machtigste multinationals vandaag hun feest bouwen op de uitbuiting van de Derde Wereld. Per jaar stroomt tegenwoordig zowat 30 miljard dollar van de ontwikkelingslanden naar de rijke landen. (6)

Nu het gevaar van het ultieme konflikt van het Europees toneel verdwijnt, groeit het gevaar van de perifere konflikten, waar het mechanisme voor het eventueel gebruik van kernwapens helemaal anders is. De feitelijke proliferatie van de kernwapens maakt zelfs het gebruik ervan tot een quasi-zekerheid. Het is slechts een kwestie van tijd.

Wil het nieuwe denken de koers tegen het uurwerk winnen, dan zal het een aantal verouderde politieke machtsconcepten moeten over boord gooien en bereid zijn tot een herverdeling van macht en rijkdom tussen Noord en Zuid.

*

Naast de globale mondiale visie beoogt de Perestroïka een revolutionaire verandering in de Sovjet-Unie zelf. Voortbouwend op de positieve verworvenheden van het socialisme in de URSS - verwezenlijkt in ongemeen moeilijke omstandigheden die aanleiding hebben gegeven tot een uiterste centralisatie - wil de Perestroïka het po-

litieke, economische, sociale en kulturele leven grondig vernieuwen.

De verstarring, het immobilisme, de zelfgenoegzaamheid, de bureaucratie en de corruptie hebben de Sovjet-Unie tot een weinig aantrekkelijk voorbeeld gemaakt, en zeker geen voorafbeelding van een nieuwe, socialistische en democratische samenleving die de bevolking van de ontwikkelde kapitalistische landen zou aansporen om van regime te veranderen.

Gorbatsjov beschrijft een andere samenleving, berustend op democratisch zelfbestuur, op het initiatief van de bevolking, op vrije informatie, en met de nadruk op de kulturele ontwikkeling van de mensen. De economie moet gericht zijn op het kwalitatief voldoen van de behoeften van de verbruikers. Om dit te verwezenlijken moet het (socialistisch) marktelement, als regulerende faktor meer ruimte krijgen en moet vooral in de kortste keren de technologische ontwikkeling van het productieapparaat het niveau van de meest gevorderde kapitalistische landen bereiken.

Er zit een belangrijke potentiële kontradiktie binnen deze aanpak : essentiële maatschappelijke keuzen worden vooropgesteld vooraleer deze het voorwerp hebben uitgemakt van een ruime maatschappelijke discussie volgens democratische normen, t.t.z. na voldoende informatie. Hierbij verwijs ik niet naar de socialistische infrastructuur noch naar de sociale verworvenheden. Wel naar de verhouding tussen het gekozen accumulatie-mechanisme en het voldoen van de kwantitatieve en kwalitatieve behoeften van de bevolking van de Sovjet-Unie, en de weerslag daarvan in de rest van de wereld.

Indien het "inhalen" van de westerse top-technologie een absolute prioriteit is, wat dan met de kwantitatieve en kwalitatieve behoeften *indien zou blijken dat het ene slechts gaat ten koste van het andere ?* Of is het mogelijk de technologische ontwikkeling zoda-

nig te beheersen dat ze gericht wordt naar het behalen van de gestelde sociale doeleinden ?

Met andere woorden : kan een origineel socialistisch ontwikkelingsmodel verwezenlijkt worden, verschillend van het kapitalistisch-technologisch model dat tot verarming en kollektieve vernieling moet leiden en leidt ?

Gorbatsjov neemt ter zake zijn verantwoordelijkheid op en beantwoordt deze vraag bevestigend.

Ondertussen neemt het demokratiseringsproces een zeer snelle vlucht. Hierbij speelt de pers een voortrekkersrol als element van glasnost, openheid. Bij herhaling vermeldt Gorbatsjov de pers als autonome sociale faktor, met eigen verplichtingen, met een eigen informatieve en kritische functie, ook t.a.v. de Partij.

Vele duizende basiskomitees groeiden overal rondom specifieke problemen : milieubescherming, behoud van het cultureel patrimonium, rechten van de vrouwen, van jongeren, van gepensioneerden, vrije meningsuiting, vrede en ontwapening enz.

In Moskou had tijdens de voorbije zomer reeds een landelijk kongres plaats van dergelijke basiskomitees, die geen partijemanatie zijn maar wel autonome initiatieven van het volk. Op te merken valt dat dergelijke initiatieven reeds tot opmerkelijke wijzigingen heeft geleid i.v.m. initiatieven die het ekologisch evenwicht bedreigen, en dat onlangs nog de bouw van een nieuwe kerncentrale werd stopgezet.

Het proces van demokratisering en glasnost maakt een enorme creativiteit los die een eigen dynamiek verleent aan de Perestroïka. Hierdoor - voor zover de bureaucratistische en sociale remmingen kunnen overwonnen worden - zullen de groeiopties van de KPSU-leiding kritisch kunnen begeleid worden en desgevallend omgebogen en gewijzigd.

Tot slot nog volgende opmerking. Het nieuwe denken vormt een geheel. Zonder globalisatie van 1. de socialistische opbouw, 2. de uitweg uit de onderontwikkeling en 3. de rekonversie van oorlogs- tot vredesindustrie, riskeert men de totale mislukking. Daarom is de Perestroïka geen louter aangelegenheid van de Sovjet-Unie of van de socialistische landen, maar van alle volkeren.

*

Noten.

- (1) Ulrich Röseberg - bijdrage studiedag "Filosofie en Politiek"
- (2) Gorbatsjov "Perestroïka" p. 183
- (3) id. p. 179
- (4) id. p. 172
- (5) id. p. 171
- (6) World debt tables-Wereldbank 1987-88

*

* *

HET COMMUNISME IN HET GEDING

Naar aanleiding van het boek van Michaïl Sergejevitch Gorbatsjov : 'Over de hervorming en het nieuwe denken' (1)

Rudolf Boehm

'Dit is een sfeer van openheid waarin alles, zelfs de moeilijkste dingen, met de bevolking besproken wordt, zodat we tot een gezamenlijke oplossing komen' (113).

In de Sovjetunie wordt er een - wellicht - belangrijke maatschappelijke hervorming voorbereid die haar pleitbezorger, Michaïl Gorbatsjov, sinds 1985 secretaris-generaal van het centraal-comité van de KPSU, met het Russisch woord 'perestroïka' heeft aangeduid; een woord dat hijzelf liefst zou vertaald zien met 'revolutie' (56). Gaat het over een werkelijke revolutie ? Waarin moet ze bestaan ? Kan ze lukken ? Waartoe zal ze leiden ? Die vragen zijn 'niet enkel' van enorm praktisch belang, op de eerste plaats dan voor de mensen in de Sovjetunie, maar eveneens van groot theoretisch belang, en dit voor ons allen. Als we die al te gebruikelijke woorden 'theorie' en 'praktijk' eens opzij laten (ze zijn tenslotte afkomstig van een meer dan tweeduizend jaar oude filosofie) gaat het hem gewoon over vragen als de volgende : wat stelt men zich eigenlijk voor ? Waar wil men eigenlijk naar toe ? Wat is het eigenlijk waar men werk van wil maken ? Voornamelijk däärover is heden meer dan ooit 'glasnost', zeg maar duidelijkheid, vereist.

Het voorstel tot hervorming in de Sovjetunie kan ons alvast duidelijker tot bewustzijn brengen hoe vaag ons aller voorstellingen, ter linker zijde, over de doelstelling van het socialisme zijn. We denken bv.

hoofdzakelijk aan de afschaffing van de private eigendom in produktiemiddelen of aan hun socialisering. Maar op welke manier moet dat gebeuren, en welke vorm moet dan het economisch bestel aannemen? In de Sovjetunie is de socialisering van de produktiemiddelen reeds lang een voldongen feit, en er zal ook nu zeker niet aan geraakt worden. Toch houdt het idee zelf van de voorgenomen 'revolutionaire' hervorming in dat er een enorm verschil bestaat tussen een socialistische economie zoals die tot nog toe in de Sovjetunie bedreven werd en het economisch systeem dat het resultaat moet zijn van die omwenteling. Er is socialisme en socialisme, en er is ook nog het communisme.

1. Doel en middel van de 'perestroïka' in de Sovjetunie.

Wat is het doel van de 'perestroïka', en door welk middel wil men dat doel bereiken?

De voorziene hervorming is op de eerste plaats economisch van aard (29-30). Haar doel is, althans op de eerste kijk, dubbel: enerzijds 'het wereldniveau (bereiken) op technologisch gebied' (106, 109-110), anderzijds: 'De levensomstandigheden van de mensen moeten goed zijn' (114). Wij die in West-Europa vermoedelijk, technologisch gezien, leven op het bedoeld 'wereldniveau', kunnen ons natuurlijk afvragen of die twee doelstellingen eigenlijk met elkaar te verenigen zijn, voornamelijk als we niet enkel aan 'onze' mensen maar ook aan de honderden miljoenen mensen denken in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Toch zou men veronderstellen dat het bereiken van 'het wereldniveau op technologisch gebied' door de voorstanders van de 'perestroïka' bedoeld wordt als een weg om de levensstandaard van de mensen te verhogen. Dit laatste ware dan het eigenlijk doel. Gorbatsjov zegt echter ook het volgende: 'Wij gaan uit van de veronderstelling dat alleen het krachtige sociale beleid ... van de

KPSU het succes van perestrojka kan waarborgen. De levensstandaard moet worden verhoogd ...' (114). Uit die uitspraak zou men bijna kunnen afleiden dat de verhoging van de levensstandaard enkel als een middel beschouwd wordt om langs de 'perestrojka' om 'het wereldniveau (te bereiken) op technologisch gebied'.

Waarin bestaat de 'perestrojka' zelf die voorgesteld wordt als het middel om één van die twee doelstellingen of allebei te verwezenlijken? Ze moest maar echt op gang komen met 1 januari 1988, de dag waarop de nieuwe 'wet op de staatsbedrijven' van kracht werd die door het centraal-comité van de KPSU in juni 1987 werd uitgewerkt en die inmiddels ook werd goedgekeurd door de Opperste Sovjet. Wat die wet inhoudt vat Gorbatsjov samen in de tweede paragraaf van het tweede hoofdstuk van zijn boek (95-118). Als men het allemaal overloopt komt het een en al neer op één hoofdpunt: de instelling van een socialistische markteconomie. ('Kortgezegd, zullen de voordelen van planning in steeds hogere mate worden gecombineerd met stimulerende factoren van de socialistische markt', 104). Tot nog toe (of althans sinds het einde van Lenins 'Nieuwe Economische Politiek' waar Gorbatsjov herhaaldelijk naar verwijst en waar ik nog zal op terugkomen) kende de Sovjetische economie eigenlijk géén markt, behalve dan de winkels en grootwarenhuizen met consumptiegoederen bestemd voor de individuele verbruikers. (Daarover merkt Gorbatsjov overigens op: 'in ons land was de consument (tot nog toe) volledig aan de willekeur van de producent overgeleverd en hij diende zich tevreden te stellen met hetgeen de laatste hem wenste te geven', 20; een ook in het Westen welgekend verschijnsel.) De bedrijven leverden hun produkten volledig af aan de staat die hen van zijn kant voorzag van grondstoffen, investeringsgoederen en loonfondsen. De afgeleverde consumptiegoederen verkocht de staat aan de individuele verbruikers, deels met winst, deels

met verlies : hoge prijzen voor luxe-consumptiegoederen dienden ervoor de prijzen voor alle elementaire goederen en diensten laag te kunnen houden. In de toekomst daarentegen zullen de bedrijven rechtstreeks met elkaar in concurrentie kunnen en moeten treden, hun produkten kopen van elkaar, en verkopen aan elkaar en aan de winkels en grootwarenhuizen. Ze mogen en moeten daarbij trachten winst te maken en die winsten slechts gedeeltelijk afstaan aan de staat, gedeeltelijk echter in eigen beheer gebruiken voor hun eigen bevoorrading, investeringen en loonuitkeringen. Wellicht is in dit verband het meest revelerend het volgende voornemen : 'Het systeem van materiële en technische bevoorrading zal radicale veranderingen ondergaan. Het belangrijkste kenmerk van die verandering zal de vervanging van de centrale voorziening door een groothandel in produktiemiddelen zijn' (2).

Onvermijdelijk zal men zich meteen de vraag stellen in hoeverre zo'n systeem nog zal verschillen van wat we als markteconomie kennen in de kapitalistische landen (en meer bepaald ook de reeds aangestipte vraag wie het, van de producent of de consument, op zo'n markt zal voor het zeggen hebben - want de 'perestroïka' mikt vooral op het eigenbelang van de bedrijven en hun personeel). Gorbatsjov zelf laat zich herhaaldelijk in met het verwijt van tegenstanders van de 'perestroïka' dat die het socialisme zou ondergraven (bv. 111). Hij dient hen van antwoord door nadrukkelijk te bevestigen dat het socialisme op geen manier zal aangetast worden. Maar wat betekent dat dan nog anders dan dat de bedrijven die op de markt met elkaar in concurrentie zullen treden hoe dan ook eigendom blijven van de staat (als men eens ervan afziet dat het idee van een 'groothandel in produktiemiddelen' dan toch in botsing zou kunnen komen met de notie van socialistische eigendom in die produktiemiddelen) ?

Sommigen zullen zich ook wel de vraag stellen of een marktmechanisme, gebaseerd op het eigenbelang van de concurrenten, echt k n werkzaam worden daar waar de eigenaar van alle 'ondernemingen' uiteindelijk toch de staat blijft. Persoonlijk meen ik dat d t absoluut kan werken. Er is het voorbeeld van Lenins 'Nieuwe Economische Politiek' vanaf 1921. We kennen het voorbeeld van de 'parastatale' ondernemingen in de kapitalistische landen. En ik heb overigens reeds vaak in socialistische landen staatsbedienden, concessiehouders en coöperatieven zien werken die zich volstrekt gedroegen alsof ze de daadwerkelijke 'patroons' van hun bedrijven waren.

De werkelijke vraag is een andere, nl. de volgende : als het voortbestaan van het socialisme enkel nog slaat op het uitgesloten blijven van private eigendom in de produktiemiddelen, wat kan die afschaffing zelf dan nog betekenen ? Wat houdt eigenlijk, omgekeerd, de private eigendom in produktiemiddelen (dus het kapitalisme) in ? Volgens Marx voornamelijk dit dat de kapitalistische eigenaar (hoewel ook maar in een zekere zin) 'vrij' is om te beslissen of en hoeveel hij van de meerwaarde geproduceerd door zijn onderneming wil aanwenden voor zijn 'accumulatiefonds' (nieuwe investeringen) of voor zijn 'private consumptiefonds' (zie 'Het Kapitaal', I, 22e hoofdstuk  3.) De afschaffing van de private eigendom in produktiemiddelen kan enkel de opheffing van die vrijheid betekenen, of m.a.w. de afschaffing van het private consumptiefonds van kapitalisten, niet de afschaffing van het accumulatiefonds dat enkel niet langer beheerd wordt door private eigenaars. Maar de accumulatie (die op die manier zelfs nog kan verhoogd worden) gaat hoe dan ook ten laste van de individuele en collectieve consumptie van alle leden van de maatschappij, ware het dan in de veronderstelling dat die accumulatie (d.w.z. de industriële ontwikkeling) op termijn de toekomstige

(betere) bevrediging van de individuele en collectieve behoeften van allen zou ten goede komen. (Ik zie hier nog af van het feit dat de nieuwe Sovjetische 'wet op de staatsbedrijven' toch ook lijkt in te houden dat een deel van de gemaakte winst kan overgeheveld worden naar het private consumptiefonds van de bedrijfsleden.) Alles draait eigenlijk precies rond die 'veronderstelling'.

2. Socialisme of communisme ?

Gorbatsjov onderlijnt herhaaldelijk dat het socialisme door de 'perestroïka' geenszins zal in't gedrang komen maar integendeel erdoor zal bevorderd worden. Want : 'Hierover mag geen misverstand bestaan : het socialisme heeft niets van doen met "gelijke beloning voor iedereen". Het socialisme kan er niet voor zorgen dat levensomstandigheden en consumptie in overeenstemming zijn met het beginsel "van ieder naar vermogen, voor ieder naar behoefte". Dit komt onder het communisme. Het socialisme heeft een ander criterium voor de verdeling van de sociale middelen : van ieder naar vermogen, voor ieder naar zijn werk' (116).

Dat zou gewoon (post-)marxistische schoolboek-wijsheid kunnen zijn. Zoals het gezegd is klinkt het echter toch vreemd in de oren en klinkt het bijna als ware het socialisme een soort bolwerk tegen het communisme. (In de Franse vertaling leest men zelfs het volgende : 'le socialisme n'a rien à voir avec l'égalitarisme. Le socialisme ne peut assurer des conditions de vie ... en fonction du principe ... "à chacun selon ses besoins". Cela, ce serait le communisme'.) Letterlijk opgevat, zou die uitspraak van Gorbatsjov het volgende betekenen : het communisme betekent 'gelijkmakerij' (dit woord staat in de Duitse vertaling, 125, daar waar in de Nederlandse 'gelijke beloning voor iedereen' en in de Franse 'l'égalitarisme' staat); het socialisme heeft niets van doen met gelijkmakerij; het

socialisme heeft niets van doen met het communisme ! Ooit werd echter onder 'socialisme' een maatschappij van overgang van het kapitalisme naar het communisme verstaan.

Het is allemaal begonnen met Marx' kritiek op het 'programma van Gotha' dat in 1875 voorgesteld werd voor de toekomstige verenigde sociaal-demokratische partij van Duitsland. Met betrekking tot het communisme ging dit programma voor Marx, eigenaardig genoeg, te ver. Hij schreef : 'Waarover we het hier moeten hebben is een communistische maatschappij, niet zoals ze zich heeft *ontwikkeld* op haar eigen grondslag, maar zoals ze *voortkomt* uit de kapitalistische maatschappij, waardoor ze onder elk opzicht nog getekend is door de moedervlekken van die oude maatschappij uit wiens schoot ze geboren werd : economisch, moreel en geestelijk' (MEW, XIX, 20). 'Slechts in een hogere faze van de communistische maatschappij, ... wanneer samen met de alomvattende ontwikkeling van de individuen ook hun produktiekrachten verder gegroeid zullen zijn ... kan ... de maatschappij op haar vaandel schrijven : iedereen volgens zijn vermogens, aan iedereen volgens zijn behoeften !' (MEW, XIX, 21; aldus Marx in 1875. Vroeger verdedigde hij de opvatting dat het de 'historische taak' van het kapitalisme was te zorgen voor de nodige ontwikkeling van de produktiekrachten om een communistische samenleving mogelijk te maken; zie bv. 'Het Kapitaal', I, 22e hoofdstuk, §3. Hij stelde eveneens dat de uitbuiting gepraktiseerd door het kapitalisme onvermijdelijk was om die 'historische taak' te vervullen, nl. om de daarvoor vereiste accumulatie tot stand te brengen.)

Voornamelijk in het licht van de achterlijke economische situatie van Rusland ten tijde van de socialistische revolutie moest dit door de latere Marx gemaakt

te onderscheid tussen een 'eerste' en een 'hogere faze' van het communisme overkomen als de enig realistische zienswijze. Het werd dan ook een beslissend aanknopingspunt voor Lenin, in zijn programmatisch werk 'Staat en revolutie', geschreven in augustus en september 1917 (zie vooral het 5e hoofdstuk). Lenin merkt hier ook reeds op dat, wat 'Marx beschrijft als de eerste faze van het communisme', 'gewoonlijk socialisme wordt genoemd' (§3 van vermeld hoofdstuk). Later zal dit in de Sovjetunie tot vaste terminologie worden, zoals men ze trouwens nog terugvindt in de aangehaalde uitspraak van Gorbatsjov. Rusland werd na de oktoberrevolutie van 1917, en noemt zich nog steeds, een 'Unie van Socialistische Sovjetrepublieken', hoewel geleid door een 'Communistische partij'.

Voor de periode nà het kapitalisme en vóór het (eigenlijk) communisme hebben dus reeds de oudere Marx (in een zekere zin), en voornamelijk Lenin, een eigengeaard derde maatschappij-systeem ingelast, genoemd het socialisme. (Vroeger hielden Marx en Engels het bij een opeenvolging van oercommunisme, slavenhouders-maatschappij, feodalisme, kapitalisme en communisme.)

Maar daarmee is het nog niet genoeg. Vanaf ongeveer 1920 spreekt Lenin geregeld over het probleem van een 'overgang nàar het socialisme' in het revolutionaire Rusland, dus van een overgang nàar wat hijzelf had bestempeld als een 'overgangsmatschappij'; en dit in verband met de (ietwat later zo genoemde) 'Nieuwe Economische Politiek' die op 15 maart 1921 werd goedgekeurd door de Xe partijdag van de KPSU (ook die partij noemde toen nog anders). En net naar deze 'Nieuwe Economische Politiek' ('NEP') van de Sovjetunie in de jaren twintig verwijst Gorbatsjov herhaaldelijk, als hêt grote voorbeeld voor de nu door hemzelf voorgestelde 'perestroïka' (zie hoofdstuk I van zijn boek, vooral p. 27-28, verder o.a. p. 36, 51 en 111; zie ook zijn

grote redevoering van 2 november 1987 naar aanleiding van de 70e verjaardag van de oktoberrevolutie; zie ook het zeer instructief interview met Sovjet-ambassadeur F.P. Bogdanov in 'Knack' van 11-17 november 1987). Gorbatsjovs 'perestroïka' vertoont inderdaad, naast verschillen die vanzelfsprekend voortvloeien uit de veranderde historische situatie, opmerkelijke gelijkenissen met die 'Nieuwe Economische Politiek' van 1921 die overigens inderdaad binnen weinige jaren naar een substantieel herstel van de Russische economie heeft geleid.

In dit verband valt echter nog iets zeer merkwaardigs op te merken. Lenin zag zeer duidelijk in dat de 'NEP' in feite neerkwam op het herinvoeren van belangrijke elementen van het kapitalisme, en zelfs op het herinvoeren van het kapitalisme zonder meer, onder de vorm van een 'staatskapitalisme'. (Lenin gebruikt dit woord wel niet in de betekenis die er in het Westen meestal mee wordt verbonden, maar gewoon om het feit aan te duiden dat socialistische bedrijven in staatseigendom beheerd worden volgens kapitalistische beginselen.) Niettemin sprak hij zich daarover aanvankelijk (meer bepaald op 15 maart 1921) zó uit alsof enkel de uiterste noodtoestand van het revolutionair Rusland de regering tot dan toe had belet die noodzakelijke weg op te gaan. Op 21 april 1921 zal hij het daarentegen zó voorstellen alsof de 'NEP' zelve Rusland opgedwongen werd door zijn uiterste noodtoestand. Nog in dezelfde redevoering noemt hij dan weer de 'NEP' 'één van de vormen van overgang van een door uiterste nood, verval en oorlog opgedwongen "krijgscommunisme" naar een wel-geregelde socialistische produkten-ruil'. Op 17 oktober 1921 bevestigt hij daar tegenover het volgende: 'Onze Nieuwe Economische Politiek bestaat in wezen net in het feit dat we ... een ernstige nederlaag hebben geleden en een strategische terugtrekking moesten doorvoeren'. Enkel ten gevolge van een zware noodtoestand

werd de 'NEP' 'noodzakelijk, als iets wat we vanuit het standpunt van onze lijn en van onze politiek enkel als een heel zware nederlaag en als een terugtrekking kunnen bestempelen'(3). Lenin weet dus blijkbaar zelf niet goed of hij die 'Nieuwe Economische Politiek' nu moet voorstellen als een enkel door de nood opgedrongen verwijdering van het socialistisch en communistisch doel of als de goede en noodzakelijke weg naar dat doel.

Als heden Gorbatschov de 'NEP' voorstelt als het groot voorbeeld voor zijn 'perestroïka' zou men hem dus de vraag kunnen stellen of hij soms opzettelijk, volgens de woorden van Lenin, een nieuwe 'heel zware nederlaag en terugtrekking' van het communisme (indien niet van het 'socialisme') wil ensceneren. Hijzelf, Gorbatschov, haalt die woorden van Lenin natuurlijk niet aan. Voor hem is de 'perestroïka' ondubbelzinnig de goede en noodzakelijke weg naar de toekomst, en werd de Sovjet-unie enkel weerhouden die weg op te gaan (of vast te houden aan de 'NEP') door een nieuwe noodtoestand in de jaren dertig en veertig, in de tijd van Stalin, en door de onbekwaamheid van de meeste van diens opvolgers aan de top van de KPSU. De goede en noodzakelijke weg naar de toekomst - maar naar welke toekomst? Naar een socialistische toekomst die 'niets van doen heeft' met het communisme?

3. Communisme en accumulatie.

Niets, zou men denken, dringt zich zo onafwijsbaar op als de leuze van het communisme. Voor het eerst werd ze overigens niet door Marx uitgesproken, zoals men meestal veronderstelt, maar door Louis Blanc, in het Frans: 'Chacun selon ses facultés, à chacun selon ses besoins'. Wat anders kan het doel van een menselijke samenleving zijn?

'Iedereen volgens zijn vermogens': het zou zowel moreel alsook sociaal gezien onaanvaardbaar zijn als

niet iedereen volgens zijn vermogens zou bijdragen tot het maatschappelijk welzijn. Dat zou betekenen dat men de mensen het recht zou toestaan van hun vermogens enkel gebruik te maken in de mate als dat strict in hun persoonlijk eigenbelang zou zijn. Want ondertussen zullen ze niettemin verwachten dat anderen wél volgens hùn vermogens voor hén zouden opkomen zolang ze nog kinderen zijn, wanneer ze lichamelijk of geestelijk niet in staat zijn voor zichzelf te zorgen en zeker wanneer ze oud of ziek worden. Het gaat evenmin op dat iedereen zich volgens zijn vermogens maar zoveel inspant als hij nodig acht om in een soort ruilverhouding van anderen te kunnen verkrijgen wat hij van hén nodig heeft (om ervoor te kunnen betalen). Want dat een ander werkelijk voor jou opkomt 'volgens zijn vermogens' kun je door geen enkele ruilaanbieding 'afdwingen' : je hangt ervoor af van de vermogens waarover de ander daadwerkelijk beschikt én van zijn bereidheid om er in jouw belang ten volle van gebruik te maken.

'Aan iedereen volgens zijn behoeften' : het is eveneens ondenkbaar, moreel alsook sociaal gezien, dat een samenleving zich niet zou inspannen om 'aan iedereen volgens zijn behoeften' te laten geworden waar hij nood aan heeft, en dit zelfs onafhankelijk van wat hijzelf, al dan niet volgens zijn vermogens, tot het maatschappelijk welzijn bijdraagt : een gemeenschap moet opkomen voor haar kinderen en voor haar ouderen, voor haar zieken en gehandicapten en voor haar lichamelijk of geestelijk 'mindervaliden' in't algemeen.

Dit is zelfs de basis voor de eerste eis, nl. dat 'iedereen volgens zijn vermogens' zou moeten bijdragen tot het maatschappelijk welzijn (de reden waarom hij dat zou moeten doen), indien men tenminste niet wil terugvallen op het idee van een loutere ruilverhouding die in feite, zoals gezegd, het presteren van iedereen

volgens zijn vermogens geenszins kan waarborgen. Wél zal iedereen moeten aanvaarden dat de erkenning van zijn werkelijke behoeften mede afhangt van het oordeelsvermogen van anderen indien het toch die anderen ook zijn die zich moeten inspannen om aan die behoeften te voldoen. De aanwending van het principe 'aan iedereen volgens zijn behoeften' vindt bovendien haar natuurlijke grens in de aanwending van het principe 'iedereen volgens zijn vermogens' : niemand kan verwachten dat zijn behoeften kunnen bevredigd worden in een mate die het prestatie-vermogen van al de leden van de maatschappij overstijgt.

Een samenleving die de aanvaarding van het dubbel principe vervat in de leuze van het communisme principieel zou weigeren is in feite asociaal, is eigenlijk helemaal geen samenleving. In feite zou men kunnen vinden dat zo'n samenleving, als samenleving, gewoon niet bestaat of althans niet levensvatbaar is. Ze zou tenonder gaan indien ze niet op zijn minst een benadering van zo'n communistisch doel, ooit in de toekomst, kan in uitzicht stellen. Waarom wordt echter een daadwerkelijke aanwending van de principes van het communisme altijd maar opnieuw uitgesteld, meer bepaald zelfs door leidinggevende communistische partijen zoals de KPSU ?

Er zijn in essentie twee opwerpingen die men tegen het communisme heeft doen gelden, een economische en een moreel-psychologische - in de woorden van Bertolt Brecht : 'de wereld is arm, de mens is slecht'. Laten we beginnen met een korte bespreking van de moreel-psychologische opwerping die ongeveer luidt als volgt : men zal steeds maar heel weinig mensen ertoe kunnen overhalen om, 'iedereen volgens zijn vermogens', werkzaam te zijn om 'aan iedereen volgens zijn behoeften' te geven waar hij naar verlangt. Om te beginnen, dit laatste is de taak van de samenleving, niet van de

enkelingen; net daarvoor bestaat de samenleving. De samenleving kan wel die taak niet vervullen zonder dat 'iedereen volgens zijn vermogens' ertoe bijdraagt. Welnu, we hebben, althans in het noordelijk halfmond, een reusachtig onderwijssysteem opgebouwd met de bedoeling de jongeren te leren hun vermogens te ontwikkelen. Zal men dan beweren dat dit op voorhand gedoemd is volstrekt te mislukken? Maar indien niet, waarom zou het onmogelijk zijn die jongeren eveneens ertoe op te voeden om, 'iedereen volgens zijn vermogens', te leren bijdragen tot het maatschappelijk welzijn? Waarom zou zo'n opvoeding op voorhand gedoemd zijn te mislukken? Onze leraars moeten nog maar beginnen om ook op dit terrein, 'iedereen volgens zijn vermogens', werkzaam te worden. Ik vermoed wel dat ze eerst zelf nog ertoe zouden moeten opgevoed worden. En men zou wel eens op dit terrein de ervaring kunnen opdoen dat de grootste moeilijkheid om het sociale beginsel 'aan iedereen volgens zijn behoeften' te doen gelden, net te vinden is in een bereidheid van de meesten om enkel maar 'iedereen volgens zijn vermogens' te presteren, in hun wil enkel maar ten allen prijze te presteren om te presteren, zonder enig ander doel. Dit vooral zal een sociale opvoeding moeten bestrijden, en net dit werkt ons onderwijssysteem, naar ik vrees, stelselmatig in de hand.

Ik moet hier uitvoeriger blijven stilstaan bij de tweede opwerping die (voornamelijk) economisch van aard is en die zich bijna uitsluitend richt tegen een mogelijke aanwending van het principe 'aan iedereen volgens zijn behoeften'. Meestal vertrekt men daarbij wel van de (niet louter economische) veronderstelling dat de behoeften van de mensen zo onmetelijk groot zijn dat het steeds onmogelijk zou blijven om aan al die behoeften van iedereen volledig te voldoen. Men beweert dat echter zomaar. Men kan er rustig de stelling tegenover plaatsen dat de werkelijk door de men-

sen aangevoelde (en niet enkel verbeelde) behoeften zo onmetelijk groot niet zijn en dat de mensen dat ook kunnen begrijpen als ze maar eerlijk tegen zichzelf en tegen hun medemensen zijn; en dat er ook aanvaardbare grenzen aan de bevrediging van alle behoeften zijn waar al boven op gewezen werd. Maar zelfs dan nog kan men de economische opwerping doen gelden : om 'ooit' enigerwijs 'aan iedereen volgens zijn behoeften' te kunnen geven wat hij nodig heeft, is eerst en vooral de opbouw van een aangepast produktieapparaat vereist, waarvoor 'kapitaal' moet 'geaccumuleerd' worden; wat op zijn beurt niet doenbaar is zonder inmiddels de bevrediging van de behoeften van de mensen zelfs nog te besnoeien. Dit is beste dialektika : de voorwaarden die moeten ingelost worden om het communistisch ideaal te kunnen waarmaken, vormen zelf de sterkste hinderpaal en opwerping tegen dit ideaal.

In dit perspectief kan in ieder geval Lenins terugdeinzen voor de communistische doelstelling van de oktoberrevolutie, en zelfs zijn terugvallen op een economische politiek van 'overgang' naar de socialistische 'overgangsmaatschappij' best begrepen worden. Hij stelde op zijn manier het feit in rekening dat de economische toestand van Rusland in 1917 zodanig rampzalig was (veel erger nog dan de ook al achterlijke toestand in 1914) dat de eerste taak van een 'Nieuwe Economische Politiek' er een van hernieuwde accumulatie moest zijn die nu eens, zelfs in een socialistische staat, niet anders kon gerealiseerd worden dan met kapitalistische middelen. Schreven niet Marx en Engels reeds in 1845/1846 het volgende : 'een hoge graad van ontwikkeling van de produktiekracht ... is een absoluut noodzakelijke praktische voorwaarde (voor het slagen van een revolutie) omdat ze anders enkel de *schaarste* zou veralgemenen en omdat tengevolge van de *behoefte* (van de mensen) ook de strijd om het noodzakelijke opnieuw zou beginnen en alles zou afzak-

ken in de oude stront' ('De Duitse ideologie'; Lenin kende die uitspraak overigens niet, want dit nagelaten werk van Marx en Engels werd pas in 1932 voor het eerst uitgegeven). Lenin meende dus dat Rusland zijn economische achterstand niet anders kon inhalen dan door een soort socialisme met een kapitalistisch gelaat (of een soort kapitalisme met een socialistisch gelaat ?)

Maar hoe staat het ermee in de Sovjetunie bijna zeventig jaar later, wanneer men door middel van een 'perestroïka' opnieuw, volgens het voorbeeld van Lenins 'NEP', een socialisme wil ontwikkelen dat 'niets van doen heeft' met het communisme ? Heeft dan de Sovjetunie niet inmiddels haar economische achterstand op grote schaal ingehaald, hoewel niet langs de weg van Lenins 'NEP' om, maar onder Stalin, door middel van wat ene (door Stalin nochtans verguisde) Preobrasjenski aanpreef als een 'socialistische oorspronkelijke accumulatie' ?

Toch moeten we zowel de problematiek alsook de noodzakelijkheid van de accumulatie ten zeerste au sérieux nemen. Het is waar dat er tussen de doelstelling van het communisme en de voorwaarden voor haar verwezenlijking een reële dialektische verhouding bestaat. Er kan niet 'zo maar' aan iedereen volgens zijn behoeften gegeven worden. Er is op vele gebieden, zeker op wereldschaal, nog steeds schaarste. (Dit 'nog steeds' is zelfs een nogal optimistische uitdrukking; de schaarste kan 'best' in plaats van te verminderen nog toenemen.) Er zijn voorzieningen voor de toekomst nodig. Nog te zwijgen van de gemeenschappelijke behoeften en belangen van de maatschappij die een individualistische invulling van het principe 'aan iedereen volgens zijn behoefte' in de weg staan. Voor al dit is een accumulatie van 'kapitaal' onder de vorm van produktiemiddelen vereist. En die kan inderdaad niet plaatsvinden tenzij ten koste van de bevrediging van

nochtans werkelijk reeds gevoelde behoeften van de tegenwoordig levende mensen. (Ik heb reeds boven aangestipt dat Marx volgens mij feitelijk heeft aangetoond dat die accumulatie, en eventueel haar noodzakelijkheid, de oorzaak van de 'uitbuiting' is; bepaalde - kapitalistische of andere - eigendomsvormen zijn er niet de oorzaak maar het gevolg van; net daarom is een schijnbaar kapitalistische concurrentie tussen bedrijven in socialistische staatseigendom, zoals de 'perestroïka' die voorziet, absoluut denkbaar.)

Dat dit zo is, was en is nog steeds het sterkste argument ter 'verantwoording' van het kapitalisme. Maar de voorstanders van het kapitalisme maken er misbruik van. Er is accumulatie en accumulatie. Als het waar is dat het ideaal van het communisme zelf de noodzaak van een accumulatie inhoudt, dan is het niet minder waar dat een accumulatie zinloos is indien ze niet geroepen is door de vereisten van het communistisch ideaal zelf. Er is zinvolle en er is zinloze accumulatie. De voorstanders van het kapitalisme hebben steeds getracht op basis van een argument dat enkel geldig is voor een zinvolle accumulatie, een zinloze accumulatie te verrechtvaardigen. Een zinvolle accumulatie is een *tijdelijk* verschijnsel, tijdelijk noodzakelijk terwille van een toekomstige bevrediging van menselijke behoeften, met dit duidelijk ingezien doel voor ogen. Zinledig is een *onophoudelijke* accumulatie die zich heeft opgeschroefd tot een doel op zich.

Het ideaal van het communisme moet hierbij een sleutelrol spelen, en het naleven van dit ideaal kan onmogelijk uitgesteld worden. Het moet zijn sleutelrol spelen door zijn meest specifieke inbreng : het principe 'aan iedereen volgens zijn behoeften'. Enkel de behartiging van dit principe kan paal en perk stellen aan het geyaar van een zinloze onophoudelijke accumulatie en van een systeem van uitbuiting zonder einde.

Een socialistisch 'ideaal' dat de leuze van het communisme meent 'voorlopig' te kunnen vervangen door de leuze 'iedereen volgens zijn vermogens, aan iedereen volgens zijn werk', is onmogelijk. Een socialisme volgens die leuze is immers, volgens Marx, 'onder elk opzicht nog gekenmerkt door de moedervlekken van de kapitalistische maatschappij : economisch, moreel en geestelijk' - het is er in feite zelfs een idealisering van.

*

Wellicht kan ik het voorgaande best verduidelijken door tot slot nog eens terug te komen op het begin van Lenins 'Nieuwe Economische Politiek'. Die politiek werd in 1921 op gang gebracht op basis van een wet die voor de boeren een 'belasting in natura' instelde. Een eerste vreemde vaststelling is dat die wet reeds op 20 oktober 1918 besloten was maar tot op 15 maart 1921 gewoon niet aangewend werd. Vreemd is verder ook de benaming die men aan die wet heeft gegeven. Tevoren werd namelijk in feite de gehele opbrengst van de landbouw en veeteelt (behalve wat nodig was om in de eigen behoeften van de landbouwers te voorzien) door de staat in beslag genomen, hoewel mits een vergoeding in feitelijk waardeloos papiergeld. Met de nieuwe wet (of met haar aanwending) werd dus eigenlijk niet een 'belasting in natura' ingesteld, maar een voorafgaandelijke 'belasting in natura' (tegen een louter schijnbare vergoeding) van bijna 100 % werd met een aantal percentpunten verlaagd (de terugbetaling van de behouden belasting in papiergeld bleef dan wel achterwege). Maar goed, de bedoeling erbij was, t.a.v. de in Rusland heersende hongersnood, de landbouwers die tengevolge van de vroegere praktijk ten uiterste ontmoedigd waren, aan te wakkeren om meer te produceren door hun de kans te geven een gedeelte van hun overschotten rechtstreeks

in te ruilen tegen goederen en diensten waaraan ze behoefte hadden. En dat lukte ook. Om het te doen lukken was echter vereist dat er ook voldoende geproduceerd werd van die goederen en diensten waaraan de boeren een behoefte hadden. Die noodzaak werd de aanhef voor de eigenlijke 'NEP' die het herinvoeren behelsde van veel kapitalistische elementen in het beheer van de staatsbedrijven. - Maar wat een vreemde kronkel ! Blijkbaar waren de boeren er absoluut voor om 'iedereen volgens zijn vermogen' te produceren, onder de enige voorwaarde dat ook voor hén het principe 'aan iedereen volgens zijn behoeften' gold. Men had dus rustig kunnen verdergaan met al de overschotten van de landbouwers in beslag te nemen, mits betaling in papiergeld, onder de enige voorwaarde dat ervoor gezorgd werd dat de boeren met dat geld konden kopen waaraan ze een behoefte hadden. Aanvankelijk liet men zich wel leiden door de noodzaak om iets te doen aan de heersende hongersnood; maar dan liet men zich door een blinde ijver om 'de ekonomie terug op dreef te brengen' verblinden en zag men meer het enig eenvoudig vraagstuk waarover het allemaal ging : goederen en diensten voort te brengen die beantwoordden aan de behoeften van de boeren, en natuurlijk ook van de arbeiders.

Of om het ook nog te verduidelijken aan de hand van onze eigen problemen in de kapitalistische landen : in het besluit van zijn 'Algemene theorie van tewerkstelling' enz. van 1936 schreef de befaamde John Maynard Keynes : 'Wanneer er van tien miljoen mensen die bereid en in staat zijn om te werken slechts negen miljoen tewerkgesteld worden, dan gaat het er niet over dat het werk van die negen miljoen verkeerd georiënteerd zou zijn. Het bezwaar tegen het tegenwoordig systeem is niet dat die negen miljoen zouden moeten tewerkgesteld worden voor andere taken, maar dat er taken zouden moeten beschikbaar zijn voor het overige miljoen mensen. Niet door de bepaling van het doel, maar en-

kel in de bepaling van de omvang van de daadwerkelijke tewerkstelling heeft het bestaande systeem gefaald'. Net dat (die opvatting van Keynes) is de grote vergissing die nog steeds al te veel mensen begaan. Ze is ook de eigenlijke reden voor de ineenstorting van het Keynesianisme.

*

Noten

- (1) Dit is een letterlijke vertaling van de originele Russische titel van het werk. Ik baseer me in het volgende op de Nederlandse vertaling (onder de titel 'Perestrojka. Een nieuwe visie voor mijn land en de wereld' verschenen bij Het Spectrum, Utrecht en Wijnegem) en de Duitse vertaling (onder de titel 'Perestroika. Die zweite russische Revolution. Eine neue Politik für Europa und die Welt' verschenen bij Droemer Knauer, München) die op hun beurt allebei gebaseerd zijn op ... de Amerikaanse vertaling; in de Nederlandse vertaling werd zagezegd ook 'gebruik gemaakt van het Russische origineel'. Waar ik niets anders vermeld citeer ik uit en verwijs ik naar de Nederlandse vertaling.
- (2) De tweede zin uit dit citaat luidt in de Nederlandse vertaling als volgt : 'De nadruk zal komen te liggen op de overschakeling van fondsvorming op (?) gecentraliseerde verdeling (!) van middelen (?), op het groothandelssysteem' (104). Die zin bevat kennelijk een grove onjuistheid en een onduidelijkheid die ik heb rechtgezet op basis van de Duitse, hier door mij in het Nederlands hervovertaalde vertaling (113). Zie ook, in de Nederlandse vertaling : het zal nog 'vijf tot zes jaren (duren) om over te schakelen op groothan-

delsprijzen met betrekking tot de produktiemiddelen' (102); de Duitse vertaling zegt, vermoedelijk ook hier duidelijker, 'om over te schakelen op een groothandel in produktiemiddelen' (110). De Nederlandse vertalers hebben blijkbaar gewoon niet begrepen wat een revolutionaire omwenteling het invoeren van een groothandel in produktiemiddelen in een socialistisch land zal betekenen.

- (3) Ik citeer het aangehaalde in eigen Nederlandse hervertaling volgens de Duitstalige uitgave van Lenins 'Ausgewählte Werke', deel VI, Dietz Verlag, Berlijn, 1985 (eerste druk 1971). Geen van de aangehaalde teksten is afgedrukt in de Nederlandstalige uitgave 'Lenin, keuze uit zijn werk', drie delen, Progres, Moskou, 1972-1975.

*

* *

PERESTROÏKA

"MARKT EN STAAT ALS BOEZEMVRIENDEN"

Ludo Loose

1. *Een blik op de wereld.*

Het is een wereld waarin ongehoorde mogelijkheden voor ontwikkeling en vooruitgang hand in hand gaan met diepste armoede, onderontwikkeling en een middeleeuwse manier van denken. Het is een wereld met uitgestrekte spanningsvelden.

Gorbatsjov.

Staat en markt : overheid en economie zijn met elkaar verweven als een Siamese tweeling. Beiden zijn niet van elkaar te scheiden, ze zelfstandig naast elkaar zetten is onmogelijk.

Zomin als men de internationale concurrentie of het systeem van macht en ongelijke ruil los kan stellen van een interstatelijk systeem. Een staat kan maar zelfstandig zijn door zijn macht ten opzichte van andere staten.

Zonder een sterke economie kan een staat haar macht niet behouden. Belangrijker is hoe men deze macht aanwendt. Onderdrukkend of bevrijdend. Gorbatsjov ontwikkelt in hoofdstuk 5 hierrond een aantal visies die in schrille tegenstelling staan met het neo-kolonialisme van de kapitalistische wereld. "De herstructurering van de internationale betrekkingen eist dat er rekening wordt gehouden met de belangen van alle landen, dat deze belangen afgewogen worden, maar velen zijn niet bereid om ook maar iets op te geven" (blz. 202). Vanuit een reeks bestaande regionale conflicten

wordt haarscherp aangegeven wie aan wiens zijde staat. Van Latijns-Amerika over het Midden-Oosten tot Zuid-Afrika, alsmede het verband tussen ontwapening en ontwikkeling.

Perestroïka moet ruimer gezien worden dan uitsluitend een element van interne ontwikkeling van het socialisme. Er is een ruimere interstatelijke kontekst, waarin ontwapenen om te ontwikkelen een centrale plaats inneemt. De dialektiek houdt nu ook eenmaal in dat de mogelijke ontwikkeling van de perestroïka in de S.U. ook niet geheel los kan gezien worden van de politieke ontwikkelingen daartegenover in het Westen.

2. Een andere visie op het centralisme.

is een centrale as in het nieuwe denken voor wat betreft de binnenlandse ontwikkelingen.

"Centralisme onder perestroïka heeft niets gemeen met de bureaucratistische regulering van de zeer veelzijdige levensomstandigheden in produktie-, wetenschappelijke en ontwerp bureau's". De staat hoeft zich niet te buigen over de produktie en de markt van bvb. haarlotionen. Het maken van plannen hoort feitelijk thuis binnen de ondernemingen en arbeiderskollektieven en niet bij een centrale bureaucratie. Maar die planning hoeft te gebeuren "op grond van de maatschappelijke behoeften zoals uitgedrukt in streefcijfers en neergelegd in regeringskontrakten, en met rechtstreekse economische en kontraktuele verbindingslijnen naar de konsument" (blz. 103). Op lange termijn wenst men tot zelfregulering te komen via het introduceren van brede diskussies op nationaal en plaatselijk vlak over sociale, economische, wetenschappelijke, technologische en ekologische terreinen. Daartoe moet het variabiliteitsbeginsel in de planning worden ingeschakeld.

Een nieuwe visie is dat men de groei plaatst binnen een kontekst van vermaatschappelijking van het pro-

duktieproces, met toenemende verbindingslijnen tussen producent en konsument (blz. 104).

De klemtoon ligt op de staatshuishoudkunde, maar gaat tegelijkertijd in strijd tegen de groeiende vervreemding tussen producent en konsument. De glasnost is dan de maatschappelijke hefboom als proces tegen een al te lang vastklampen aan een verstard economisch systeem.

Men kan gerust stellen dat alles op de helling van de kritische analyse geplaatst wordt, uitgenomen één aspect : de ideologische en leidende rol van de KPSU.

3. Democratiseren of nieuwe sovjets.

In feite wordt een proces door de KPSU op gang gebracht, dat leidt naar minder staat. In de eerste fase is de impuls van boven uit gekomen en speelt de KPSU een centrale rol in het proces.

Een proces dat moet leiden tot het herontwikkelen van de dialektiek die verworpen was tot holle en dogmatische formules, waarin Lenin herleid werd tot een bijna goddelijk wezen en een onfeilbare profeet. De hernieuwde dialektiek gaat in een eerste fase tussen top en basis waartussen het staatsapparaat geplet wordt. Een apparaat dat 13,8% van de arbeidskrachten in ministeries tewerkstelt, hetzij zowat 18 miljoen ambtenaren, die nu een grotere maatschappelijke verantwoording af te leggen hebben. Terwijl ze voorheen staatseigendommen beheerden zonder praktisch verantwoordelijk te zijn voor de resultaten van dat beheer. Zij beschikten over de bureaucratische en administratieve mogelijkheden om op soms onverantwoorde wijze het lot van de mensen te bepalen. Iedereen kent de fenomenen van de kunstmatige statistieken.

Bij een bezoek aan een staatsboerderij heb ik ooit eens de theorie van de equivalenten aanhoord die de, door het planbureau opgelegde, kwantiteit te leveren produkt X, verving door een produkt Y omdat dit

gemakkelijker te produceren was. Alzo behaalde men zijn produktienorm door het tekort aan produkt X aan te vullen met een equivalente ruilwaarde aan produkt Y. Gevolg een tekort aan X op de markt en een overaanbod van Y, want deze theorie zal ook wel in andere produktie-eenheden leven. In de verhouding met het centraal planburo verschool men zich "terecht?" achter de ondoenlijke planning die geen rekening hield met de kwaliteit van de bodem voor de produktie van X en het planburo dat enkel redeneerde in statistieken en produktiewaarde.

De wortel van het kwaad was dat men alles tot in z'n details ging overhevelen naar de staat en een deficitaire produktie deed stijgen in funktie van geplande normen.

Door nu een groter aantal burgers te betrekken bij het besturen van de staat verschuiven staatszaken naar burger en produktiekollektieven in nauwer relais met elkaar. Lenin noemde het reeds dwaas om de gehele onderbouw en bovenbouw van de maatschappij naar de bevoegdheid van de staat over te hevelen. De NEP werd ontworpen voor een overgangsperiode, die echter betrekkelijk lang duurde maar steunde op sovjets die besluiten namen en die zelfstandig ten uitvoer brachten. Het was een manier om direkte democratie en democratie door middel van vertegenwoordiging te combineren als een efficiënte organisatie tegen de belagers en de problemen waarmee de jonge socialistische staat gekonfronteerd werd. Door het ontstaan van een bestuurssysteem dat was gebaseerd op administratieve beschikkingen en bevelen, werd de rol van de sovjets langzaam teruggedrongen. Ten gevolge hiervan werd het beginsel van de socialistische revolutie - dat macht niet alleen voor de arbeidersklasse moet worden aangewend, maar ook door de arbeidersklasse moet worden uitgeoefend - ernstig aangetast.

Het uitbreiden nu van de rechten van de burger kan

enkel maar door iemand anders zijn rechten te verminderen. In het plenum van januari 1987 werd duidelijk gesteld dat de sovjets terug ontwikkeld moeten worden zonder zich evenwel in HUN zaken te mengen. Het iets meer afsterven van de staat kan een drijvende kracht worden achter de zelfontwikkeling en democratisering van een socialistische maatschappij.

4. *Minder vervreemden.*

De inertie van een bureaucratische staatsorganisatie, vervreemde de produktiekrachten grotendeels van de socialistische verbondenheid. De staat als transmissieriem tussen producent en verbruiker leidde tot produktie in het belang van de staat en kwam minder ten goede aan de behoeften van de verbruiker ondanks dat producent en verbruiker tot dezelfde klasse behoren binnen de maatschappelijke structuur. Men produceerde waren, goederen of diensten voor een anonieme markt. Een prachtig voorbeeld heeft M. Braet weergegeven uit een gesprek met de Unie van Cineasten uit Asjchabad. Het centraal buro uit Moskou gaf aan hoeveel films per jaar diende verwezenlijkt te worden en welke thema's. Eenmaal de film verwezenlijkt, werden ze aan Moskou overgemaakt. Vanaf dan hoorden of laten regisseurs, acteurs, cineasten en noem maar op, nooit nog iets over hun werk. Werden ze vertoond? Was er goede of negatieve kritiek? bleef voor vele produkten een raadsel. Alhoewel dit niet van ieder cultureel produkt kan gezegd worden - er zijn er die wereldberoemd geworden zijn -, geeft Mark Braet hier een Kafkajaans voorbeeld van vervreemding t.o.v. het eigen werk met als gevolg verstarring, cynisme en groeiende onverschilligheid tegen een toenemende bureaucratische statistische groei. Een proces waarin de producent en konsument uiteindelijk ook vervreemdt van het socialisme als dusdanig. Vandaag vindt men daar nog trekken van in het stellen

van mechanistische oplossingen voor problemen. Bij een recent gesprek in Leningrad waar ik het probleem van alcoholisme, stijgend druggebruik en vandalisme bij de jeugd stelde en dit in relatie bracht met de vervreemding van grote lagen van de burgers met het socialistisch perspectief verkreeg ik als antwoord dat men daarvoor een oplossing had : meer sportterreinen !

Ik behoed mij in ieder geval met een Antwerpse X-side en S-side voor een derde voetbalstadion tegen hooliganisme...

Er is meer nodig dan sport als heelmiddel tegen agressiviteit voortkomend uit vervreemding en zich als maatschappelijk onnuttig ervaren.

Het grote onderscheid met de NEP van Lenin, waarvan men een aantal identieke waarden en mechanismen terugvindt in de perestroïka is dat Gorbatsjov de bovenbouw in een dialektische verbinding betreft met de economische onderbouw en zonder dit te zeggen een meer holistische visie ontwikkelt. De glasnost is hierin het wapen dat maatschappelijk het inzicht van het hoe en waarom moet doen verwerven. Dit proces staat nog in z'n beginstadium, ontwikkelt zich snel. Maar het voorbeeld van de cellulozefabriek aan het Baikalsee dat moest inbinden wegens ekologischeredenen is een nieuw gegeven. Meer dan tien jaar terug heb ik dat bedrijf bezocht als een van de parels van de industriële ontwikkeling van Siberië, daar kon je met eigen ogen de verloederding van de omliggende natuur aanzien. Vandaag is de economische invalshoek moeten wijken voor de ekologischeredenanalyse. Dank zij de inbreng van de burger.

5. Groeien om te groeien ?

Lang heeft men gedacht, en zowel marxisten als liberalen, dat economische groei synoniem was van vooruitgang. Vooruitgang vorm geven in economische groei

vormde en vormt nog steeds de motor waarmee "verbeteringen" worden gefinancierd zonder vragen te stellen over die verbetering. Tegenover de liberale groei-ideologie stond deze van vooruitgang vorm geven. De toenemende overheidsbemoeyenis geeft nog altijd meer mogelijkheden voor een "rechtvaardiger" samenleving. De op rede gebaseerde vooruitgang is onverbrekkelijk verbonden met wetenschap en technologisch vernuft. Gorbatsjov stelt de groei meer in een kwalitatief perspectief dan de vroegere kwantitatieve behoeften van de maatschappij. In een ontmoeting met Lajoine, stelde hij dat maar 20 à 30% van het socialistisch bestaande potentieel benut wordt.

De groei wordt veel meer gesteld in het efficiënter aanwenden van de grondstoffen en arbeid. Het verouderde produktie-apparaat grondig moderniseren. Intensivering van de produktie. Met een prioriteit op de machine en gereedschapsbouw die het hedendaags wereldniveau moet behalen. Gorbatsjov stelt dit in een kontekst van het verwezenlijken van meer socialisme door een mengvorm van kollektief bezit en persoonlijk belang. Het vermaatschappijlijken van de produktie door een meer intense wisselwerking tussen produktie en kollektief belang, tussen producent en konsument, binnen een kader van meer socialisme is een proces waarvan de uitkomst vandaag niet te schetsen is. Maar ze zal ook de vraag over "ieder naar behoefte stellen". Het is juist door de behoefte-vraag, die door stagnatie steeds verder verwijderde, dat het perestroïka-proces zich als een noodzaak ontwikkelde.

6. *Kritisch blijven ?*

Men is er te lang van uitgegaan, dat het ingeschreven recht op kritiek tegen mistoestanden, en voorstellen tot verbetering binnen het bestaande sociaal politiek systeem, de gestelde problemen oplosbaar maken. Zodanig dat de kritiek binnen de heersende structurele verhoudingen bleef, maar niet fundamenteel ingreep.

De glasnost moet deze remmingen doorbreken en zal uiteindelijk ook leiden tot maatschappelijke keuzen. Zoals reeds eerder gebleken is rond bepaalde technologische investeringen en ontwikkelingen die als schadelijk beschouwd worden. Alhoewel kernenergie in z'n globaliteit nog niet in vraag gesteld wordt, denkt men er intussen toch anders over dan voor Tsjernobyl.

Er ontwikkelen zich maatschappelijke processen waarin de publieke opinie een rol gaat spelen. Voor deze nieuwe rol van de publieke opinie zal de KPSU ruimte moeten scheppen, voor een demokratisering die ook haar eigen rol uiteindelijk zal heroriënteren.

Hier zit een spanningsveld dat niet te voorzien is. Zoals bijvoorbeeld ook het nationaliteitenprobleem dat nu in andere dimensies wordt gesteld. Of zoals de vraag die J. Turf stelt "Indien zou blijken dat het ene slechts gaat ten koste van het andere". Is het mogelijk de technologische ontwikkeling zodanig te beheersen dat ze gericht wordt op het behalen van de sociale doeleinden van het socialisme ?

Gorbatsjov zegt ja...

Toch zal de technologische vernieuwing enorme investeringen vragen. Koppel daaraan de visie waarin Gorbatsjov stelt dat in de toekomst bedrijven staatskontrakten zullen afsluiten op konkurrentiële basis (marktprijs). Het gevolg zal zijn dat de residuwaarde, datgene wat overblijft nadat er in de productie-behoefte is voorzien en voor maatschappelijke doeleinden wordt aangewend, zal verkleinen.

De benutting van het productie-apparaat zal dus een enorme residuwaarde moeten opbrengen.

Dit zou kunnen indien deze residuwaarde niet opgeslorpt moet worden voor de beveiliging van de staat. Het vergt dus een enorme afbouw van verspileconomie en de enorme sommen die besteed worden aan bewapening voor het behoud van het afschrikkingsevenwicht tussen Oost en West.

Dit element heeft niet enkel de SU in haar hand. Vandaar het enorme vredesoffensief van Gorbatsjov om zo middelen vrij te maken voor sociale doeleinden en de ontwikkeling van meer socialisme.

7. Dus ook onze verantwoordelijkheid nemen.

Het ontwikkelen van vredeseconomie en een nieuw en bevrijdend denken op lange termijn in het westen is een enorme steun in de ontwikkeling van het socialisme. Het imperialisme zal alles in het werk stellen om de conflicten in de wereld te doen stijgen. In het derde luik van Gorbatsjov's nieuwe denken overstijgt hij de klassieke klasseverhoudingen. Niemand heeft belang bij een wereldinferno en hij stapt af van het kultiveren van het klassieke vijandsbeeld en de daarmee gepaard gaande geestelijke verloedering. Zijn vredesinitiatieven verdienen dan ook alle steun van demokraten en progressieven in het belang van ontwapenen om te ontwikkelen.

Het door de KPSU ingezette proces is een ingewikkeld proces met verschillende tentakels die niet los te stellen zijn van elkaar. Hiervan staat bij voorbaat de definitieve uitslag niet vast, maar wel de doelstelling : MEER SOCIALISME !

In dit proces is de dynamiek van de tegenstellingen meteen ook de motor van de vooruitgang.

*

* *

CHINA OP WEG NAAR DE VOLGENDE EEUW (1)

Ernst Schwarz

Nog nooit tevoren werd in China een partijcongres met zulke grote spanning afgewacht als het XIIIe. Niet omdat men een "grote ommekeer" verhoopte; integendeel men verwacht continuïteit - een verderwerken aan de weg die China nu reeds sedert negen jaar bewandelt - sedert het derde plenaire congres van het XIe Centraalcomité in december 1978 - en die een tijdperk van bloei, van algehele ontwikkeling van de economie, van een geestelijke bedrijvigheid van het volk, van de hoop op een verzekerde toekomst gebracht heeft. In deze negen jaar is het bruto nationaal produkt voor het wezenlijke verdubbeld en eveneens het gemiddeld inkomen in de stad en op het land.

De algemene secretaris van de Chinese KP, Zhao Ziyang, legde in zijn activiteitsverslag op het XIIIe partijcongres van einde oktober 1987 de nadruk op het feit dat gedurende de laatste zestig jaar in de ontwikkeling van China twee sprongen van beslissende historische betekenis zijn gebeurd : de nieuw-demokratische revolutie, die tot de oprichting van de Volksrepubliek leidde, en de periode na de derde plenaire vergadering van het XIe Centraalcomité, waardoor het reusachtige rijk dat door de ultralinksen aan de rand van de afgrond gebracht werd, weer tot rede en menselijkheid werd opgewekt. Zo slaagde men erin op basis van de vroegere resultaten in nauwelijks negen jaar het Chinese volk, dat gedurende de "Culturele revolutie" tot de bedelstaf was gebracht, in zijn geheel voldoende van voedsel, kleding en alle belangrijke consumptiegoederen te voorzien en vooral ook het voor alle vooruitgang noodzakelijke geloof in de mogelijkheid van een verdere verbetering van de levenssituatie te doen herleven.

In de analyse van de huidige situatie van China in het activiteitsverslag van de algemene secretaris van de Chinese KP wordt de fundamentele vaststelling gemaakt en gefundeerd dat China zich thans en "tot aan een socialistische modernisering ... waarvan de verwezenlijking in alle wezenlijke aspecten nog minstens honderd jaar nodig zal hebben" nog "in het aanvangsstadium van het socialisme" bevindt. Want China is pas onlangs "de schoot van een halfkoloniale en half-feodale maatschappij" ontgroeid en niettegenstaande de oprichting van een socialistisch economisch systeem en van de reeds diep ingrijpende verworteling van marxistische ideeën nog altijd een industrieel achtergebleven land. Van de één miljard tellende bevolking leven 800 miljoen op het land, waar de landbouw in het algemeen nog manueel wordt bedreven. Er zijn ongeveer 250 miljoen analfabeten en er zijn geweldige verschillen tussen relatief ontwikkelde en onderontwikkelde gebieden, waarin economische bedrijvigheid die geheel of half buiten de markt om plaatsgrijpt nog zeer belangrijk is, tussen geïsoleerd voorkomende superieure technologische capaciteiten, de modernste spitstechnologieën, en uiterst verouderde, ja antieke produktiemethoden.

Deze evaluatie van de situatie in China evenals de op een andere plaats in Zhao Ziyangs verslag emphatisch geëiste "erkenning van de produktiekrachten als fundamenteel criterium" (wat de beklemtoning van de praxis als criterium voor de verificatie van de theoretische overwegingen betekent) en de erkenning van de produktiekrachten als beslissende componenten in de relatie tot de bovenbouw, waren absoluut noodzakelijke vooropzettingen voor een konsekwent doordenken van het voor dit partijcongres uitgewerkte lange-termijnwerkprogramma. Elke poging tot een denken in economische categorieën werd onder de heerschappij van de ultralinksen als "reactionair" aangezien en vervolgd.

Dergelijke foutieve inschatting smoorde ieder initiatief voor een effectieve opbouw van het land in de kiem.

Door het energieke ingrijpen van Deng Xiaoping werd sedert het einde van 1978 een opbouwprogramma opgezet dat - op het XIIe partijcongres bekrachtigd - in nu meer uitgebreide en gedetailleerde vorm de grondslag voor de herstructurering van het economische en politieke leven in China moet vormen. Algemeen secretaris Zhao Ziyang onderstreept in zijn activiteitsverslag onmiddellijk dat de economische opbouw in China de centrale taak is, en als middelpunt van alle activiteiten moet worden beschouwd. Daar het land zich volgens eigen schatting pas in het beginstadium van de socialistische opbouw bevindt, wordt dus ook de voluntaristische idee verworpen dat men "zonder geweldige ontwikkeling van de produktiekrachten" dit stadium zou kunnen overslaan en zo te zeggen door een zuivere wils- en krachtinspanning direkt op het communisme zou kunnen afsturen.

Anderzijds bezit China reeds soliede grondslagen voor een socialistische economische opbouw, het land moet dus niet, zoals enkele groeperingen beweren, eerst een fase van het volontwikkelde kapitalisme doorlopen. De eerste opvatting zou een terugglijden in ultra-linkse posities betekenen, de laatste een vorm van "liberalisering", die reeds op grond van de ongelijkmatig ontwikkelde en in grote gebieden onderontwikkelde economie van China tot een doelloos rondtasten en tenslotte tot chaotische toestanden zou voeren.

De opbouw van de economie in het middelpunt plaatsen en aan de vier grondprincipes - aan de socialistische weg, aan de democratische dictatuur van het volk, aan de leiding door de partij, aan het marxisme-leninisme en aan de ideeën van Mao-Zedong - alsmede aan hervorming en opening (2) vasthouden, dat zijn de principiële

uitgangspunten voor het werk van de partij. Hervorming en opening vormen met het vasthouden aan de socialistische weg en de andere drie zo pas vermelde grondprincipes in zoverre een eenheid, als hervorming en openheid zonder het regulatief van de politiek-ideologische leiding in plaats van structuurvormende structuurversturende werkingen kunnen meebrengen. Zo moeten bijvoorbeeld voor de opbouw vereiste technologieën ingevoerd en deskundig ingezet worden, maar moeten geen levens- en gedragsnormen binnengebracht worden die in de huidige situatie van China nauwelijks voordelig kunnen zijn.

Veel in het verslag van Zhao Ziyang vindt men voorge-tekend in een in augustus 1980 gehouden rede van Deng Xiaoping "Over de hervorming van het leidingstelsel van de partij en van de staat". In hoofdstuk V van zijn activiteitenverslag ("Over de hervorming van de politieke structuur") vat Zhao Ziyang reeds voorheen weergegeven belangrijke punten samen: "De hervorming van de economische structuur verlangt steeds dringender de hervorming van de politieke structuur. Het ontwikkelingsproces van de socialistische wareneconomie zou tegelijk een ontwikkelingsproces van de socialistische democratische politiek moeten zijn ... Zowel het doel van de politieke structuur als ook van de economische structuur bestaat erin, onder de leiding van de partij en binnen het socialistische systeem, de maatschappelijke produktiekrachten nog beter te ontwikkelen en de superioriteit van het socialistische systeem tenvolle te laten gelden. Dat betekent dat we tenslotte de kapitalistische landen economisch inhalen, politiek een democratie van nog hogere waarde, een nog fundamentelere democratie scheppen en bovendien een nog groter getal degelijke vaklui vormen." De laatste zin van Zhao Ziyang is een letterlijk citaat uit Deng Xiaopings rede.

Uit Zhao Ziyangs verslag blijkt dat de socialistische economische opbouw in drie etappes zal moeten gebeuren. In de eerste etappe moet het "bruto nationaal produkt" van 1980 worden verdubbeld; dit doel werd reeds bereikt. De tweede etappe heeft tot doel op de basis van de actuele stand van het "bruto nationaal produkt" tegen het einde van de eeuw een verdere verdubbeling te bereiken, waardoor de Chinese bevolking een zekere welstand zal verzekerd zijn. In de derde etappe, die tot het midden van de volgende eeuw zal reiken, moet China dan als een in wezen gemoderniseerde staat volgens het bruto nationaal produkt per hoofd gerekend tot in de rij van de landen met een gemiddelde ontwikkelingsgraad opschuiven.

Om dat doel te bereiken wil China de reeds op de derde plenaire vergadering van het XIIe centraalcomité besloten "planmatige wareneconomie op basis van gemeenschapseigendom" tot ontwikkeling brengen. Markt en plan moeten daarbij een eenheid vormen, waarin de door de ultralinksen als "bourgeois dwangmiddel" verdoemde waardewet weer in werking wordt gesteld. Door de scheiding van eigendoms- en gebruiks- resp. beheersrechten - waardoor een direkt ingrijpen van de kant van de staat bijvoorbeeld in de vorm van directieven uitgesloten moet worden - hoopt men een grotere speelruimte te creëren voor het eigen initiatief van de boeren evenals van de arbeiders, in het bijzonder echter van de bedrijfsleiders.

De resultaten van deze maatregelen kan men het duidelijkst aflezen uit de statistische publicaties over de veranderingen in de landelijke bevolking. In 1985 had reeds 98% van de landelijke bevolking door contracten op familiebasis, dus als pachters van staatsgrond of van de collectiviteit toebehorende grond, het beheer van akkerland in eigen regie overgenomen resp. op deze oppervlakten werkplaatsen of

bedrijven van verschillende aard opgericht. Wat ze meer produceerden dan de hoeveelheden die ze via de contractueel vastgelegde prijzen aan de staat moeten leveren, konden ze nu op de markten vrij verkopen. Het tot op heden geringe aanbod van waren werd daardoor niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief hoger.

In de Chinese Volksrepubliek bestaan er heden buiten de op volkseigendom en collectiviteit gebaseerde eigendomsvormen ook nog andere eigendomsvormen resp. bedrijfsvormen : bijvoorbeeld coöperatieven en private bedrijven, zowel op het platteland als in de steden. Daarenboven worden "de ontwikkeling van de produktie-middelenmarkt, van de geldmarkt, van de technologie- en arbeidsmarkt, evenals de uitgifte van obligaties en aandelen enz. als onvermijdelijke gevolgen in het ontwikkelingsproces van de vermaatschappelijkte grootschalige produktie en van de wareneconomie" positief gewaardeerd. In China moet ook het socialistische marktsysteem op "concurrentie" berusten en een "open" marktsysteem worden. Voor de socialistische opbouw in zijn huidig stadium worden zowel bedrijven met buitenlandse deelname in het kapitaal als ook bedrijven met uitsluitend buitenlands kapitaal als "noodzakelijke en nuttige aanvulling van de socialistische economie" getaxeerd.

Economie of politiek : efficiëntie is het criterium dat over alles beslist. "Alles wat de ontwikkeling van de produktiekrachten dient, stemt overeen met de fundamentele belangen van het volk, is dus een wens van het socialisme, is in het socialisme veroorloofd." Voortaan zijn arbeidsdeling, competitiviteit, bekwaamheid, initiatief en creativiteit criteria die sociale zekerheid en sociale promotie mogelijk moeten maken. Dat geldt voor iedereen, van de eenvoudige boer tot de fabrieksdirecteur.

Natuurlijk worden aan de winstmogelijkheden van het individu en van de bedrijven perken gesteld. Hiervoor bezit de staat administratieve middelen : bijvoorbeeld belastingen, kredieten, en de controle over de marktprijzen. Maar de prijzencontrole zal zich tot "enkele belangrijke waren en arbeidsprestaties" beperken, "alle overige prijzen moeten door de markt gereguleerd worden". De prijshervorming moet met de inkomenspolitiek op zulke wijze in overeenstemming gebracht worden dat het in het verloop van de hervorming niet tot een daling, maar tot een stijging van de levensstandaard van de werkenden komt.

Een scheiding van de partij- en van de regeringsbevoegdheden werd reeds sedert lange tijd uitgetoetst, en wel, zoals het in een artikel over een van de "zwaartepunt-experiment-steden" - de stad Wei-Fang in Shandong - in de "Volkskrant" van 28 oktober 1987 luidt, met duidelijk succes. Elkaar overlappende instellingen werden daar samengevoegd, zodat het aantal bureaus van 45 tot 35 zonk en het getal der medewerkers met 42% gereduceerd werd. De partijsecretarissen en hun plaatsvervangers die op die wijze van de plicht van de dagelijkse routine-arbeid verlost zijn, kunnen zich nu concentreren op de studie van strategische taken die economische en maatschappelijke ontwikkeling of die organisatorische vragen van de partij binnen hun werkgebied betreffen. Tegelijk werd een verantwoordingssysteem voor alle functionarissen en fabrieksdirecteurs ingevoerd - met het resultaat dat in een tijdspanne van pas vier maanden de winsten van 156 belangrijke industriebedrijven van de stad met 27,4% en de belastingsbijdragen met 12,6% stegen.

Opgedreven machtsconcentratie, - relict uit de jaren van de burgeroorlog als erfenis van een lang feodaal verleden - het ontbreken van een zelfstandige democratische traditie, enz. maakten, zoals Zhao Ziyang

beklemtoonde, hervormingen op het gebied van de politieke structuren van China dringend nodig, temeer daar door de hervormingen in het economische leven de economische basis wezenlijke wijzigingen had ondergaan.

De scheiding van de partijbevoegdheden van deze der regeringsinstanties moet vooreerst een situatie scheppen waarin het uitgesloten is dat de partij zelf zoals tot op heden de taken van de regering overneemt. In de toekomst moet, als het staatsaangelegenheden betreft, de hoofdtaak van de politieke leiding door de partij erin bestaan dat "de posities van de partij in wettelijk vastgelegde procédés tot de wil van de staat gemaakt worden en dat door de activiteit van de partijorganisaties en door het voorbeeld van de individuele partijleden de volksmassa's gemobiliseerd worden om de lijn, de richting en de politiek van de partij te realiseren".

De staatsinstanties kregen de opdracht de bureaucratistische tendenzen te overwinnen en de arbeidsefficiëntie te verhogen, door verplaatsing van bevoegdheden naar beneden toe, door een duidelijke afbakening van de bevoegdheden, door een hervorming van het personeelsbeleid, die de regeringsbeambten verplicht een vakexamen te ondergaan en waarnaar ze volgens hun arbeidsprestatie worden geklasseerd.

De meningen van de massa's moeten in een systeem van "consultaties en van dialoog" aan de bestuursvergaderingen overgemaakt worden, om op die wijze een publieke uitspraak mogelijk te maken. Evenzo wordt verwacht dat het systeem van volkscongressen op alle vlakken, "een nog engere verbinding met de massa's zal" helpen "tot stand brengen". In het proces van een verdere democratisering moeten ook de Politieke Consultatieve Conferentie, - het hoogste orgaan van het patriotische eenheidsfront van China - de vakbonden, de communistische jeugdvereniging en andere massaorganisaties een

aktievere rol in het politieke leven van China spelen.

Ook een hervorming van het kiessysteem werd gepland. Het aantal van de genomineerde kandidaten zal nu groter zijn dan de te kiezen volksvertegenwoordigers. Door verbeterde methoden van nominatie en door voorstelling der kandidaten moet aan de kiezers de mogelijkheid geboden worden om ze nader te leren kennen en er zich een eigen mening over te vormen.

Over het algemeen steunt, zo zegt Zhao Ziyang de huidige politieke structuur van China nog op de in de jaren van de revolutieoorlogen ontwikkelde organisatievormen, die in de periode van de socialistische omvorming in de eerste helft van de vijftiger jaren en in groots opgevatte massabewegingen evenals door centraal uitgewerkte directieven verstevigd werden. Dat "stemt noch met de in de vrede door te voeren modernisering van de economie, van de politiek, van de cultuur en van andere domeinen noch met de ontwikkeling van de socialistische wareneconomie overeen". Voor de organisatie van de politieke hervormingen bestaan nog geen bindende modellen. Want, zo zegt Zhao Ziyang, "bij elke hervorming moeten we erop letten om werkzame overgangsmatregelen en -methoden te vinden ...". Ook hier is flexibiliteit nodig.

Over "De versterking van de partijopbouw in het kader van hervorming en openheid" (hoofdstuk VI van het verslag) zegt Zhao Ziyang dat de gehele partij in de vraag van hervorming en opening op grondslag van de vier grondprincipes zich van de overblijfsels uit de tijd van het oorlogscommunisme en van de overheersing van de ultralinkse lijn moet bevrijden. In de laatste jaren zijn op die manier menig overblijfsel uit die tijden - zoals rondcommanderen, machtsmisbruik, willekeurige kritiek en bestraffing en andere schendingen van de partijnormen - sterk ingedijkt, hoewel nog niet volledig uitgeschakeld. De politiek van hervorming en

opening staat in diametrale tegenstelling tot onwettige procedures. Ze verlangt een met de rechtsnormen overeenstemmende aanpak van de problemen en ze duldt geen enkele soort van formalisme en schematisme, zoals ze onder de heerschappij van de ultralinksen scheuring en inslag waren.

De partij wil een verjonging van haar kaders. Hervorming en opening verlangen vakkundigheid, flexibiliteit, risicobereidheid, experimenteervreugde, creativiteit, enz. De specialisering van de kaders wordt daarmee een der belangrijkste taken. De partij zal haar kaders voortaan volgens wetenschappelijke gezichtspunten schoolen. Bij de beoordeling tellen vooral de prestaties, en die kunnen er zonder kennis niet zijn.

In zijn verslag wijst Zhao Ziyang herhaaldelijk op het belang van eenduidige rechtsnormen, van de opbouw van een omvattend rechtssysteem en van de vorming van een sterker rechtsbewustzijn in het gehele volk. Bij vele partijleden hadden zich in de tijden van de "culturele revolutie" gedragswijzen verspreid die in strijd met recht en discipline waren : achterhouden van belastingen, smokkel, zwendel, omkoperij, nepotisme, enz. Tegen zulke vergrijpen en misdaden werd reeds energiek opgetreden. In het verdere verloop van de opening zal, zoals in Zhao Ziyang verklaart, de "strijd binnen de partij tegen corruptie ... onvermijdelijk zijn". Een versterking van de partijdiscipline en een nog zorgvuldigere keuze van de kaders zijn daarom geboden.

De algemene secretaris verwacht dat de democratie van het volk dank zij de democratie in de partij bevorderd zal worden. Het centraalcomité moet er als eerste mee beginnen het systeem van de collectieve leiding en van het democratische centralisme van de partij te vervolmaken; dit proces moet zich langzamerhand verder op de

lagere partijorganisaties uitwerken.

Zhao Ziyang houdt zich in zijn activiteitsverslag voornamelijk bezig met binnenlandse politieke vragen : met structuurverbeteringen op economisch, politiek, maatschappelijk en partijorganisatorisch gebied. Aan buitenlandse politieke vragen is in zijn zevenenzeventig bladzijden tellend verslag alleen een korte passage in het eerste en in het laatste hoofdstuk gewijd. Daarin beklemtoont hij de onafhankelijkheid en zelfstandigheid van de vreedzame buitenlandse politiek van China op grondslag van de vijf principes der vreedzame coëxistentie, waarvan het doel is "met alle vredelievende landen en volkeren van de wereld gemeenschappelijk te werken aan een ontwikkeling van de internationale situatie ten gunste van de volkeren van de wereld en van de wereldvrede".

In de slotpassage weerklinken bepaald feestelijke tonen, die duidelijk maken hoe ernstig China het met de oplossing van de voor onze tijd levensbelangrijke problemen meent. "De vestiging van de Chinese Volksrepubliek heeft de wereld doen trillen, de vooruitgangskrachten van de wereld vermeerderd en de invloed van het marxisme versterkt". Zhao Ziyang stelt het in zijn verslag ontwikkelde programma van een vernieuwing en versterking van China als een historisch gebeuren voor, waarvan de draagwijdte niet alleen tot het ene vierde van de mensheid beperkt is dat op het territorium van de Volksrepubliek zijn toekomst wil bouwen, maar dat ook van de allergrootste betekenis voor de andere drie vierden van de mensheid zal zijn : "Het succes van de socialistische modernisering van China zal met zekerheid een nieuwe bijdrage tot de wereldvrede en tot de zaak van de vooruitgang van de mensheid leveren en de aantrekkingskracht van het wetenschappelijke socialisme nog groter doen worden".

Noten :

- (1) Uit *Die Weltbühne. Wochenblatt für Politik/Kunst/Wirtschaft*, 19 januari 1988, blz. 85-88, en 2 februari 1988, blz. 133-136.

Ten documentairen titel nemen we dit stuk hier uit de 'Weltbühne' over omdat dit representatieve DDR-weekblad tot nog toe geen bijdrage van vergelijkbare omvang besteed heeft aan de plannen voor 'perestroïka' in de Sovjetunie, terwijl het ernaar uitziet dat er in de ogen van de DDR-auteur een parallel bestaat tussen de ontwikkelingen in dit laatste land en in de Volksrepubliek China.

- (2) 'Opening' gebruikt als vertaling van 'Öffnung'.

*

* *

TECHNIEK EN ARBEID - HISTORISCHE ONTWIKKELING EN AAN-
ZET TOT EEN HERORIËNTERING*

Otto Ullrich

1. *Voorafgaande opmerking*

Vooreerst moeten we bondig de belangrijkste tegenwoordig bediscussieerde voorstellen ter bestrijding van de werkloosheid opsommen, samen met hun beperkingen en problemen. Met het oog op de slechts geringe werking van de huidige concepten die de volledige werkgelegenheid moeten veilig stellen, moet de discussie over de werkloosheid ook de huidige vorm van de arbeid zelf kritisch onderzoeken en mogelijkerwijs in vraag stellen. Een herinnering aan de historische ontwikkeling van onze arbeidsmaatschappij kan hiervoor een eerste stap zijn. De geschiedenis van de industrialisering die tot de huidige vormen van techniek en arbeid geleid heeft, kan in een artikel natuurlijk niet op bevredigende wijze worden weergegeven, daar er te veel belangrijke verbanden zijn die zouden moeten worden besproken. Mijn historische schets beperkt zich tot enkele steekwoorden : ontwikkeling van de op arbeidsdeling berustende fabrieksarbeid; schepping van de industriële arbeid; onteigening van de mens door industriële arbeid; heerschappij karakter van de verwetenschappelijkte technologieën. Het slot vormen enkele stellingen ter heroriëntering van arbeid en techniek.

2. *Het oude concept ter overwinning van de werkloosheid : groei.*

Afgezien van een zeker "bezinksel" van werklozen, dat volgens de kapitalistische moraal voor bevorderlijk werd beschouwd om tot arbeid aan te sporen, hielden zich in de Bondsrepubliek gedurende langere tijdperiodes bevolkingsgroei, consumptievraag, produktiviteits-

toename en aanbod van arbeidsplaatsen ongeveer in evenwicht. Dit slingerende evenwicht is sedert enige tijd "struktureel" verstoord. Van de vele redenen hiervoor springt er een naar voren : de produktiviteitsgroei wordt niet meer door de groei van de economie gecompenseerd.

De logisch voor de hand liggende en door de ervaring van het verleden ondersteunde redding bestaat erin verhoogde inspanningen te ondernemen om de groei van de economie te bevorderen. Het belangrijkste geloofsdogma in zake arbeidsplaatsen luidt dan ook : "De winsten van heden zijn de investeringen van morgen en de arbeidsplaatsen van overmorgen".

Dit concept van de heersende politiek is op meervoudige wijze problematisch :

Of winsten naar investeringen leiden, is juist in fasen van hoge rente heel onwaarschijnlijk.

Waarom zouden de winsten worden geïnvesteerd als de firma's overcapaciteit hebben en als zich op breed front verzadigingsverschijnselen op de markten voordoen ?

Als geïnvesteerd wordt, is het alweer zeer onwaarschijnlijk dat daardoor bijkomende arbeidsplaatsen ontspringen. Te verwachten zijn veeleer rationaliseringsinvesteringen met afbouw van arbeidsplaatsen. De voorzitter van het bestuur van Veba AG Rudolf von Bennigsen-Foerder, vat zijn inzicht wat dit punt betreft als volgt samen : "Welke weg de producenten inslaan is in het geval dat de markten in toenemende mate verzadigd geraken voorgetekend : men poogt de produktiemassa constant te houden en de massa van de inputfactoren te verminderen." Bennigsen-Foerder houdt dit voor een wezenlijk kenmerk van de huidige wijziging in de industrielanden, die "wij nog wel juist moeten leren kennen en begrijpen" (vgl. Bennigsen-Foerder 1983). Bij die "overgang van

de maximalisering van de output naar de minimalisering van de input" (Bennigsen-Foerder) wordt vooral met behulp van rationaliseringsinvesteringen de produktiefactor arbeid geminimaliseerd.

Om door middel van groei de werkloosheid te bannen, zouden groeivoeten van het bruto nationaal produkt (BNP) van meer dan 6% jaarlijks bereikt moeten kunnen worden. Afgezien van het feit dat niemand ernstig gelooft dat zulke groeivoeten *maakbaar* zijn, is het bovendien omstreden of ze überhaupt *wenselijk* zijn :

De output van goederen en diensten zou zich ongeveer iedere tien jaar moeten verdubbelen.

Zelfs bij konsekwente toepassing van milieubeschermden technieken zou door zulke groeivoeten de milieuvernietiging (dramatisch) toenemen.

Wie zou met de verregaand verzadigde verbruikersmarkten voor ogen deze toegevoegde goederen consumeren ?

Over het laatste punt velde Jörn Kraft het volgende oordeel : "De Duitse industrie van huishoudtoestellen is ziek. Waarom ? Omdat de Duitse huishoudens gezond zijn. Sterk, gezond en verzadigd. Goed voorzien van techniek om te koken, te wassen, te spoelen, te grillen, te strijken, te toosten, te persen, te snijden, te mixen, te schrapen, te kneden, te roeren. Wat men nodig heeft, is er, en daar bovenuit nog een en ander... De privéconsumptie wil niet meer zo groeien als ze wegens de produktiviteit zou moeten groeien. Dat is de kern van de crisis in een op de twee industrietakken." (*Die Zeit* van 29.8.1982, blz. 63).

Een toverwoord in dit verband is : *nieuwe technologieën*. Naar men beweert, kunnen door nieuwe technologieën de groeibeperkingen worden doorbroken en nieuwe markten en bijkomende arbeidsplaatsen worden gecreëerd. Sommigen bespeuren zelfs een nieuwe "lange golf" van kapita-

listische opleving, die gedragen wordt door de innovatiegolf van de nieuwe technologieën.

In de euforie over de nieuwe technologieën worden meerdere verbanden niet duidelijk genoeg gezien of zelfs bewust geïgnoreerd :

De nieuwe technologieën zijn haast uitsluitend rationaliseringstechnologieën, die in het productie-, diensten- maar ook in het consumptiedomein inputfactoren zoals materiaal, energie en arbeidskracht reduceren. Dat geldt bijvoorbeeld voor het gehele complex van de nieuwe informatie- en regelingstechnieken, die vaak symbolisch herleid worden tot het magische steekwoord "microëlektronica". Het geldt echter ook voor het complex van de zogenaamde bio- en genentechnologieën. Ook zij zullen, in het geval ze gerealiseerd kunnen worden, in de eerste plaats rationaliseringstechnologieën zijn, die de huidige produktiemethoden alleen maar vervangen.

Op het gebied van de consumptie ontstaan door deze nieuwe technologieën praktisch geen nieuwe, bijkomende consumptieterreinen. Het produktiepalet van de gebruiksgoederen wordt nauwelijks uitgebreid. Enkele produkten ondervinden in het beste geval een voorbijgaande toename aan aantrekkingskracht doordat men functioneel meestal overbodige microëlektronische elementen inbouwt. Voor de enkele nieuwe consumptiegoederen, die door de microëlektronica zelf pas mogelijk werden, zoals videospelen, huiscomputer, elektronische nieuwe media, is het juist typisch dat hun gebruikswaarde problematisch is. De door de microëlektronica mogelijk gemaakte nieuwe consumptiegoederen zijn vooral met het oog op hun sociale verantwoording problematisch; de door de bio- en genentechniek gecreëerde produkten zijn vooral met het oog op hun ecologische verantwoording problematisch. Tegen de beide produktgroepen van deze nieuwe technologieën

heeft het burgerprotest zich reeds gericht en zal het zich ook ook in de toekomst richten.

Om deze redenen zijn de beide hoofdcomplexen van de nieuwe technologieën, de microëlektronica en de bio- en genentechniek, in relatie tot de schepping van nieuwe arbeidsplaatsen, van nieuwe economische groei en van nieuwe consumptieterreinen op geen enkele wijze te vergelijken met vroegere zogenaamde basisinnovaties, zoals de spoorwegen, de wagen of de elektriciteit. Ze zijn geen basisinnovaties in de zin van de hypothese van de "lange golven". Op de enkele overblijvende herkenbare innovaties zoals zonneënergietechnieken of enkele nieuwe bouwstoffen kan men moeilijk een opleving van de groei funderen.

Naast "nieuwe technologieën" zijn er twee andere magische woorden, waardoor men hoopt op nieuwe arbeidsplaatsen: "kwalitatieve groei" en "produktconversie". Ook deze concepten blijven binnen de logica van de groei. Men zou ze als laatste poging kunnen interpreteren om het richtingloze groeimodel een kwalitatieve stempel op te drukken.

In tegenstelling tot de nieuwe technologieën kunnen evenwel produktconversies - bijvoorbeeld in de wapenindustrie en omschakelingen van investeringen mischien van de kernenergie naar de warmtepomp - economisch, ecologisch en sociaal zeer voordelig zijn. In het afzonderlijke geval kunnen zelfs door de omschakeling bijkomende arbeidsplaatsen worden gewonnen (vgl. Spitzley 1983). Hoe belangrijk zulke omschakelings- en reconversieprogramma's vanuit een ecologisch en in het bijzonder vanuit een energiepolitiek of verkeerspolitiek perspectief ook mogen zijn, ze zullen het werklozenprobleem niet kunnen oplossen, daar het saldo aan bijkomende arbeidsplaatsen slechts gering is. Daarbij komt nog dat de zinvollere produkten waarnaar een bedrijf mogelijkerwijs zou kunnen over-

schakelen, vaak reeds overvloedig door andere firma's geproduceerd worden. Zo zou het bijvoorbeeld weinig zinvol zijn kerncentrales producerende industrieën om te omschakelen naar de produktie van blokverwarmingscentrales, daar de aggregaten hiervoor door andere firma's geleverd kunnen worden, bijvoorbeeld door de niet op volle capaciteit werkende scheepsdieselindustrie. In betrekking tot de toenemende bedreiging van de milieuverniëting zal het volgens mij gewoon veel meer op economisch-industriële ontwapening dan op omschakeling aankomen.

In het geheel echter is het volstrekt noodzakelijk eindelijk eens het denken met de abstracte maat van het bruto nationaal produkt (BNP) op te geven, daar het reeds sedert lang geen indicator meer is voor "welvaart". In opbouwfasen kan het BNP in beperkte mate een indicator van welvaart zijn, in de fase van de overontwikkeling echter, waarin de kosten ten gevolge van de groei altijd maar groter worden (vgl. Jänicke 1979), verliest deze maat elke betekenis.

3. *Herverdeling van de arbeid : arbeidsduurverkorting*

Als nieuwe arbeidsplaatsen door middel van de groei van de economie niet meer mogelijk en/of niet meer wenselijk zijn, biedt zich ala voor de hand liggende oplossing een herverdeling van de voorhanden arbeid volgens de voorhanden werkwilligen aan. Door enkele Duitse sociale wetenschappers (nadrukkelijk bijvoorbeeld door Fritz Vilmar) en ondertussen ook door de vakbonden wordt deze oplossing gefavoriseerd. Ondertussen zijn hiervoor in de Bondsrepubliek omvangrijke voorstellen gepubliceerd geworden (vgl. bijvoorbeeld Offe o.a. 1982).

Vanuit een theoretisch oogpunt en met betrekking tot

de geschiedenis van de arbeidsduurverkorting blijkt de eis van de 35-urenweek de logische en noodzakelijke eerste stap te zijn, en wel niet alleen voor het werklozenprobleem. Bij de praktische doorvoering evenwel rijzen enkele vragen en problemen :

De "basis" in de bedrijven is van de positieve werking van de 35-urenweek nog niet zeer overtuigd. Ze vreest daardoor een intensivering van de arbeid. In minder tijd zou dan hetzelfde gepresteerd moeten worden; nieuwe arbeidsplaatsen zouden daarom nauwelijks ont-springen. Velen verkiezen een "humanisering" van de arbeid.

Arbeidsduurverkortingen bij volledige looncompensatie zouden de arbeid duurder kunnen maken, zodat door de ondernemingen nog meer als voordien rationaliseringën worden gepland.

De hoop dat door een verdere arbeidsduurverkorting het heerschappijsysteem van de huidige loonarbeid aan het wankelen wordt gebracht, is onzeker (vgl. hiervoor Negt 1984). Wanneer de vakbonden hun politiek mandaat niet uitbreiden om de politieke cultuur van de maatschappij in grotere mate mede vorm te geven - en hiervoor zijn er weinig aanzetten - dan zou de vrij gekomen tijd in aanzienlijke omvang bezet kunnen worden door de heersende bewustzijnsindustrie. De anti-eman-cipatorische werking van deze industrie ondervindt heden door de nieuwe mediatechnologieën een nog nauwe-lijks in te schatten versterking. Blijft deze elek-tronische bewustzijnsindustrie overgelaten aan de haar tot op heden bepalende krachten, dan zal voor de meer-derheid van de bevolking ondanks de 35-urenweek de kans om uit de cirkel loonarbeid en consumptie uit te breken klein blijven.

4. *Herverdeling van het inkomen : gewaarborg minimum-inkomen*

Voorstellen in de richting van een gewaarborgd minimuminkomen hebben een langere traditie. Ze werden onlangs weer bovengehaald. Offe heeft zich uitvoerig met het thema arbeidsduurverkortung beziggehouden. Met het oog op de vele problemen en negatieve uitwerkingen van de huidige voorstellen houdt hij een ont-koppeling van het inkomen van de niet-werkenden, volgens aanspraken en niveau, van het inkomen van de werkenden voor zinvol en mogelijk : "Het zou dan voor alle lagen en groepen van de (potentieel) werkenden - en niet alleen voor de (huis)vrouwen - een ernstige keuze zijn of werk wordt gezocht of van een deelname aan het werk wordt afgezien : want ook de laatste optie zou dan materieel mogelijk zijn" (Offe 1983 blz. 10).

Als verdere stap in de realisering van dergelijke optie haalt Offe eveneens oude gedachten naar boven : "het niveau van de voorziening door middel van concrete gebruikswaarden partieel" loskoppelen "van het niveau van het beschikbare geldinkomen" (Offe 1983). Met andere woorden : de bevrediging van de behoeften moet niet meer uitsluitend over de markt lopen, maar kan ook zonder het medium geld direkt door middel van "eigenarbeid" gebeuren.

5. *Historische herinnering aan het ontstaan van de arbeidsmaatschappij*

Met de laatste voorstellen wordt het heersende zelf-begrip van de arbeidsmaatschappij reeds iets principiëler getroffen. In de meeste discussies over het thema werkloosheid, arbeid en techniek wordt aan bepaalde "grondstellingen" vastgehouden, alsof het om voor alle tijden geldende natuurwetten gaat. Voorbeelden : internationale geschiktheid tot concurrentie; stijging van de arbeidsproduktiviteit; behoud of toename van de specialisering; het niet kunnen te-

gehouden van de technische vooruitgang, enz. Daarbij wordt vergeten dat het hier om historische resultaten gaat, die in andere en vroegere culturen helemaal anders geformuleerd werden en die er ook in de toekomst weer helemaal anders zouden kunnen uitzien, daar ze afhankelijk zijn van menselijk handelen en menselijke politiek.

Het karakter van de arbeid en de techniek is door het proces van de industrialisering in vergelijking met voorafgegangene tijdperken fundamenteel gewijzigd geworden. Deze transformatie in de richting van de industriële arbeidsmaatschappij heeft wel materiële welvaart en comfort gebracht, maar langs de andere kant ook eindeloze ellende, de uitroeiing van culturen en een in vele gevallen reeds onherstelbare milieuverniëting. Hierbij komt een toenemende psychische verarming in de materieel welstellende landen. Naast de "Umwelt"-verniëting door het industriesysteem komt een niet minder zorgwekkende "Mitwelt"- en "Innerwelt"-verniëting (vgl. samenvattend Ullrich 1979).

Er zijn bewijzen voor het feit dat de bundel dringende problemen van de hedendaagse overgeïndustrialiseerde landen - waarvan de werkloosheid slechts een probleem uit vele is - niet meer met het beproefde instrumentarium van het crisismanagement te overwinnen is, maar een gelijkaardig radicale herdefiniëring van de maatschappelijke spelregels vereist als in het begin van de industrialisering het geval was. Van deze herdefiniëring zal geen enkel van de huidige sleutelbegrippen zoals arbeid, arbeidskracht, produktiviteit, inkomen, enz. onberoerd kunnen blijven.

Een eerste stap naar de herdefiniëring zou de herinnering kunnen zijn aan de mate waarin centrale gebieden van het leven door de industrialisering en verwetenschappelijking van de produktie omgevormd werden. De

historische bezinning kan nog geen weg naar de toekomst wijzen, maar ze kan de fantasie prikkelen en de draagwijdte van de huidige moeilijkheden verduidelijken (zeer stimulerend is bijvoorbeeld Arendt 1981). Welke veranderingen van arbeid en techniek moeten in herinnering worden geroepen? Vooreerst is het zinvol niet en bloc van techniek te spreken, maar het onderscheid te maken tussen voorindustriële-ambachtelijke techniek en industrieel-verwetenschappelijke techniek.

5.1. *Ambachtelijke techniek*

De voorindustriële-ambachtelijke techniek kan ideaaltypisch als functiekringloop van instrumenteel handelen worden weergegeven. De functiekringloop is gesloten en eng aan de zintuigen van de handelende gebonden. De doelstructuur van de handeling is duidelijk voorhanden: het nagestreefde doel, het produceren van een produkt of de produktie en de verbetering van de instrumenten en de werktuigen om een produkt te maken, is voor alle deelnemers duidelijk en bekend. Om het doel te bereiken, moeten bestendig "geschikte" (vaardige) handelingen volgen.

De geschikte, vaardige handen, de nauwkeurig registrerende zintuigen en een coördinerend brein zijn de belangrijkste delen van de ambachtelijke of "handwerkelijke" functiekringloop. Overeenkomstig is de vorm van weten van dit brein niet abstract aan symbolen gebonden, niet via taal in de afzonderlijke stappen opgesplitst, maar onmiddellijk aan het proces gebonden, opgeslagen als "vaardigheid" en "ervaring". Hand- en hoofdarbeid zijn niet gescheiden.

Het is een *instrumenteel* handelen, daar de arbeid met instrumenten, met werktuigen, wordt uitgevoerd; het is een *handelen*, daar de doelbepaling, het plan voor

het produkt, in hetzelfde hoofd ontstaat, als zelf voorgegeven doelbepaling van de activiteit. Het produkt van de arbeid is een klaar eindprodukt, dat zelf benut kan worden of dat op de markt geruïld kan worden. De zin van het produkt is onmiddellijk in te zien, de vrucht van de arbeid wordt door de producent zelf benut. De relatie tussen vereiste prestatie, zoals kwalificatie en verantwoordelijkheid van het handelen, en het vermogen van menselijke organismen is op elkaar afgestemd. Het gehele organisme wordt "aangesproken", de arbeid is als arbeid een bron van behoeftenbevrediging. De arbeidsdeling is inter- en niet intraproductgeoriënteerd, dit is, de scheidingslijn van de specialisering verloopst tussen pasklare gebruiksobjecten en niet binnen het produkt.

De synthese van deze arbeidsdeling verloopst over de ruil van voltooide produkten, over de markt. De vraag gaat aan de produktie vooraf. Arbeiden en leven, "arbeidstijd" en "vrije tijd", arbeidsplaatsen en woonplaatsen, produceren en consumeren zijn "vermengd", niet volkomen van elkander gescheiden. De produkten hebben, voor zover ze geen voedingsmiddelen zijn, een hoge gebruikswaarde, ze spreken esthetisch-artistiek aan, ze hebben een lange levensduur, zijn gemakkelijk te herstellen en worden met regenerereerbare materialen en energieën gemaakt. De uitgediende "verbruikte" produkten stapelen zich niet op als vuilnisbelten, maar voegen zich via verrottingsprocessen in een ecologische kringloop in.

Deze ideaaltypisch weergegeven produktiewijze is door de industrialisering fundamenteel veranderd en verstoord geworden. De functiekringloop van het instrumentele handelen van de ambachtelijke techniek werd opgesplitst. Via uitgeefstelsel, manufactuur en fabrieksstelsel gebeurde stapsgewijs een onteigening van de producenten en een voor macht en uitbuiting

gunstige organisatie.

De eerste stap in de onteigening gebeurt in het *uitgeefsysteem* : het handelskapitaal maakte zich van de produkten meester en schakelde zich als uitbouter tussen producenten en markt in. Vervolgens werd in de *manufactuur* de beschikingsmogelijkheid over de eigen tijd gebroken : verschillende ambachtslui worden tegelijk in dezelfde plaats gekazerneerd en aan het tijdsritme van een opziener onderworpen (voor een overzicht vgl. Marx : Deling van de arbeid en manufactuur, in Marx 1972, hoofdstuk 12 en 13; uitvoeriger : Polanyi 1978). In de *fabriek* ten slotte worden de mensen van hun eigenlijke vaardigheden vervreemd. Door de industriële arbeidsdeling worden complexe arbeidsprocessen in vele kleine afzonderlijke stappen ontbonden en de relatief primitieve afzonderlijke werken over *verschillende* mensen opgesplitst.

Een beroemd voorbeeld van deze intraproductbetrokken arbeidsdeling wordt in 1776 door Adam Smith beschreven, waarbij de produktie van een speld over 18 arbeiders wordt verdeeld : "De ene arbeider trekt de draad, de andere strekt hem, een derde snijdt hem, een vierde maakt hem scherp, een vijfde slijpt het uiteinde..." enz. (Smith 1978, blz. 9 e.v.).

De onteigening van het eigen tijdsritme en van de vaardigheden (of de heerschappij van de fabrieksheer over de producenten met het doel ze beter te kunnen uitbuiten) wordt op beslissende manier vervolledigd, bemiddeld en verstevigd door de uitvinding en het inzetten van industriële machines, die de kundigheid van de arbeider vervangen. Ze dwingen hem tot een machinaal ritme, disciplineren hem voor industriële arbeid en maken hem tot "aanhangsel van de machine", zoals Karl Marx zegde. Friedrich Engels vatte de nieuwe situatie als volgt samen : "De autoriteit van de stoom maakt de fabriek heel wat tirannieker dan

de kleine kapitalisten, die arbeiders aan het werk zetten ooit zijn geweest".

Deze zeer beknopte weergave van het ontstaan van de heerschappij van het bedrijf in het industrialiseringsproces zou menig lezer overdreven of eenzijdig kunnen toeschijnen. Om een werkelijk mee te beleven evaluatie van de fundamentele veranderingen in de heerschappijbeveiliging te kunnen geven, zou een uitvoerige schildering van het zich over generaties uitstrekkende industrialiseringsproces samen met de beoordelingen van de tijdgenoten zeker noodzakelijk zijn. Daar hiervoor nu geen ruimte voorhanden is, moet minstens een enkele getuige iets uitvoeriger geciteerd worden, een getuige die boven de verdenking staat dat hij de heerschappijbeveiliging negatief zou kunnen weergeven, daar hij zelf een ijverig bepleiter van het fabrieksstelsel was : Andréw Ure.

In zijn boek "De filosofie van de manufactuur" van 1835 houdt hij zich onder andere met de prestaties van Richard Arkwright (1732-1792) bezig, de grondlegger en toepasser van machines die de mens tot aanhoudende, heteronome arbeid dwongen. Ure schrijft : "Volgens mij was het hoofdprobleem van Arkwright niet zo zeer een automatisch mechanisme uit te vinden, dat het katoen kon uittrekken en in een voortlopende draad kon invlechten, als veeleer ... de mensen hun onstandvastige arbeidsdag af te leren en ze ertoe te brengen zich met de onveranderlijke orde van een complexe automaat te identificeren. Het ging erom een systeem van fabriekdiscipline te plannen en te beheren dat voldeed aan de eisen van de fabriek betreffende zorgvuldigheid en vlijt; dat was een herculische taak, het was de grote prestatie van Arkwright. Zelfs heden, nadat het systeem perfect georganiseerd is en de arbeidsvoorwaarden veruit gunstiger zijn dan vroeger, houdt men het voor bijna onmogelijk om de arbeiders uit de landbouw of uit de ambachtelijke beroepen tot

nuttige fabrieksarbeiders om te vormen, als ze eenmaal de puberteit achter zich hebben gelaten ... Het vroeg werkelijk een man van de zenuwen en van de eergierigheid van een Napoleon om de weerspannige karakters van de arbeiders eronder te krijgen, arbeiders die tot dan toe slechts aan hun onregelmatige vlagen van arbeidslust gehoor hadden gegeven ... Dergelijk man was Arkwright ... De horde van de ontevreden die zich achter de oude linies van de deling van de arbeid verschanst hadden, zag zich in de flank geschoten en haar verdedigingsmiddelen vernietigd door de moderne mechanische taktiek ... Eindelijk zochten de kapitalisten zich van deze onverdraaglijke slavernij (van de afhankelijkheid van de vaardigheden en van de wil tot autonomie van de arbeiders, O.U.) te bevrijden, door de hulpbronnen van de wetenschap aan te roepen, en weldra waren ze in hun legitieme rechten hersteld, de rechten van het hoofd over de andere lichaamsdelen". (Geciteerd naar Marx en Marglin. Een overzicht van de ontwikkeling van de textielindustrie wordt door Dickson 1978 in het tweede en derde hoofdstuk gegeven. Een samenvattende analyse van deze ontwikkeling met bijzondere beklemtoning van het heerschappiaspect geeft Marglin 1977.)

5.2. Industriële techniek

Samengevat : door de industrieel-verwetenschappelijkte techniek worden volgende resultaten bekomen :

- a) Het leidt bij de meerderheid van de individuen tot een *onteiġening*
 - van het bezit en de beschikkingsmacht over de produktiemiddelen en de voortgebrachte produkten,
 - van de beschikkingsmogelijkheid over de eigen tijdsinvulling, van de autonome levensritmen,
 - van de vaardigheden, van de mogelijkheid zich in een creatief arbeidsproces te verwezenlijken,

- van de mogelijkheid om de behoeften anders te bevredigen dan door de aankoop van waren.

b) Er wordt een *nieuw producententype* gecreëerd dat zich eraan went om onafhankelijk van de eigen behoeften te arbeiden, voor wie het vanzelfsprekend wordt zich in een heteronome, onzelfstandige arbeid te schikken. Deze doelloze "arbeidzaamheid" of industrieculturele arbeidsethiek, die tot diep "in de driftmatige en fysiologische laag van het bestaan neerdaalt" (Herbert Marcuse), is in haar stabiliserende werking voor het kapitalistisch-industriële systeem, wat de vele problematische gevolgen van de huidige produktiewijze betreft nauwelijks te overschatten. Krovoza meent hierbij : "De scheiding van de samenhang tussen de behoeftebevrediging en de aanschouwelijke behoefte dekking enerzijds en de arbeid anderzijds moet een onvoorstelbare gedragsveronderstelling zijn geweest" (Krovoza 1976, blz. 137). Na een industrialiseringsweg vol lijden en offers zijn individuen ontstaan die in hoge mate vervangbaar zijn, die zo "afgeslepen" zijn, dat ze als uitvoerend functie-element in willekeurige "grote machines" ingebouwd kunnen worden.

c) Langs de organisatorische kant wordt hiermee in overeenstemming de *grote produktiemachine* mogelijk : het stuurbare, continu verlopende produktieproces van de industrie, dat - zoals Marx reeds aantoonde - alleen reeds door de instrumenten waarover het beschikt, gedwongen is, "in bestendig groeiende mate te produceren" en daarom "niet de vraag" kan "afwachten"; waaruit eigen wil en zelfstandige hoofdarbeid verregaand zijn uitgeschakeld, daar ze functienoodzakelijk afgescheiden zijn in een centrale. De kenmerken van het industrie-civilisatorische organisatietype zijn : het is groot, veel mensen en dingen zijn in een plaats geconcentreerd; het is in hoge mate arbeidsdelig en hiërarchisch opgebouwd, het heerschappijwezen en de beschikkingsmacht zijn gecentraliseerd, de heerschap-

pijbetrekkingen zijn "verzakelijk"; de belangstelling voor de dingen is groot evenals het hiermee in overeenstemming zijnde aandeel van het beheer en van de administratie dat de dingen moet coördineren en de "boekhouding" van de dingen en personen moet voeren.

Dit organisatietype stond model voor bijna alle levensgebieden, niet alleen voor de produktie, maar ook voor de opvoeding en de vorming van de kinderen en van de jeugd in kindertuinen, scholen en universiteiten, voor de verzorging van oude mensen in bejaardentehuizen, voor de bewaking van wetsovertreders in gevangnissen, voor de ziekenzorg in ziekenhuizen, voor het wonen in woonmachines, enz.

Door marxisten en burgerlijke theoretici wordt deze organisatorische coördinatie van geïsoleerde activiteiten en bloc als "vermaatschappelijking" en als vooruitgang gekenmerkt. Het is echter een geheel bepaald type van maatschappelijke coördinatie, met name een oriëntering van de handelingen op centra. Deze op centrale macht georiënteerde vermaatschappelijking is gunstig voor het onmondig maken van individuen, voor het afscheppen van meerarbeid en voor de veiligstelling van de beschikkingsmacht van de centrales. Deze op centrale macht georiënteerde vermaatschappelijking is echter duidelijk niet gunstig voor een rechtvaardige en humane maatschappij, voor een machtsvrije associatie van solidaire individuen, ook niet gunstig voor een verantwoordbare en verantwoordelijk handelende wetenschap en natuurwetenschappelijke techniek.

6. *Het heerschappijkarakter van de natuurwetenschap*

De van centra uitgaande beschikkingsmacht over de mensen wordt in de moderne produktieorganisaties wezenlijk gestut door *verwetenschappelijkte* technologieën.

Reeds in het vroege stadium van de industriële machineontwikkeling konden voor de beveiliging van de heerschappij in het bedrijf de "hulpbronnen van de wetenschap" ingeroepen worden, zoals het citaat van Ure bewijst. Waaraan ligt dat ?

Vooreerst is duidelijk dat natuurwetenschappelijk weten de bedoeling heeft heerschappijweten over de natuur te zijn, dat het principieel een "machtvormend" weten is, zoals Carl Friedrich von Weizsäcker het formuleerde. Om beter te kunnen verstaan hoe dit machtvormend weten in de loop van de industrialisering vervolgens als "technologisch weten" een bedreigende en vernietigende macht over de natuur en de mensen werd, moet het karakter van dit weten en de aard van zijn ontstaan iets nader bekeken worden.

De mathematisch-experimentele natuurwetenschap is ontstaan uit een historische synthese van twee zeer verschillende componenten : een filosofisch-ideële component en een ervarings-zintuiglijke component. De filosofisch-ideële component is de historisch oudere, en ze bepaalt tot op heden het niet-eidetische karakter, de abstracte, niet-zintuiglijke kant van deze wetenschap. Op basis van filosofisch-theologische oorsprongen ontwikkelt de natuurwetenschap van de moderne tijd zich als het zoeken naar het verborgen proces in de natuurverschijnselen. Het is een zoeken naar principes, naar esthetisch eenvoudige, harmonische structuren achter de verschijnselen : een zoeken naar het "bouwplan van god". Nog in onze dagen formuleert een bekend fysicus : "De belangrijkste geloofsstelling van de natuurwetenschap zegt dat de fysikalische wereld volgens een logisch en alomvattend plan werd geschapen. Derhalve verwachten wij dat al onze observaties, hoezeer ze ons ook zonder verband mogen verschijnen, volgens dit schema samenhangen" (Mendelsohn 1966, blz. 14).

Het goddelijk plan waarnaar in de natuur wordt gezocht, kon slechts een "goddelijke vorm" hebben. De het minst van al door aardse bijmengingen verontreinigde geestelijke vormen waren geometrische figuren en de wereld der getallen. De vorm van het verborgen goddelijk plan in de natuur kon alleen mathematisch zijn, waarop reeds Galileo Galilei in 1632 de klemtoon legde : Het boek van de natuur "is in mathematische taal geschreven, en de letters zijn driehoeken, cirkels en andere geometrische figuren en zonder dit hulpmiddel is het onmogelijk voor de mensen er ook maar een enkel woord van te begrijpen". Maar met deze hulpmiddelen, meent Galilei, is het ook voor de mensen mogelijk "objektieve zekerheid" te verkrijgen, die "met de goddelijke kennis" is "gelijk te stellen". "Een hogere trap van zekerheid kan wel niet bestaan" (Galilei, geciteerd volgens Heidelberger, Thiessen 1981, blz. 152 e.v.).

Men zocht dus naar mathematisch beschrijfbare wetmatigheden in de natuur. Deze mathematische regelmatigheden werden evenwel niet op aarde, maar aan de hemel "gevonden" : in de banen van de planeten. De hemelsmechanica, het bepaalbare samenspel van krachten, massa's en bewegingen, werd het voorbeeld van de fysicistische wetmatigheid. De cosmologie kreeg voor de nieuwe wetenschap van de natuur een paradigmatische betekenis (vgl. hiervoor Bulthaup 1973).

De aardse processen in de natuur daarentegen boden een slecht uitgangspunt voor het opsporen van eenvoudige mathematische principes. Ze waren veel te complex in hun wederzijdse beïnvloeding en veel te "verontreinigd" en gestoord door allerlei toevalligheden en oneffenheden. Om ook op de aarde "hemelse" wetmatigheden te ontdekken, werden ze door experimentele schikking *gemaakt*. Daarvoor moesten alle storende invloeden worden uitgeschakeld om nog alleen het "zuivere geval" van de gezochte wetmatige samenhang voor

ogen te krijgen. De experimentele natuurwetenschapper ontbindt (analyseert) dus de aangetroffen veelvoudigheid van de samenhangen in de natuur en voegt ze weer samen (synthetiseert ze), om ze met het gezochte mathematische principe te doen overeenstemmen (uitvoerder Bulthaup 1973, blz. 40 e.v.).

De analytisch-synthetische natuurwetenschap produceert dus in de experimentele situatie een natuursamenhang die, wegens de alleen toegelaten grootheden, van buitenuit, voor de experimentator stuurbaar wordt. Deze machtvormende beslaglegging van de natuurwetenschap op de natuur, die door de radikale uitschakeling processen op zulke wijze isoleert dat ze, van buitenuit stuurbaar, in de gewenste banen aflopen, lukt alleen door de radikale uitschakeling van "storende factoren". Tot de uit te schakelen storende factoren horen ook "subjectieve factoren", om precieser te zijn, alles wat een levend wezen interesseert. Ook dat heeft Galilei reeds uiteengezet : "Ik geloof niet dat in externe lichamen ergens zo iets bestaat dat smaak, reuk, geluid, enzovoort, opwekt, alleen grootte, vorm, hoeveelheid en beweging ... Ik denk dat, als oren, tong en neus verwijderd zouden worden, dan nog vormen en getallen zouden overblijven, niet echter reuken, smaak of geluiden" (Galilei, geciteerd volgens Mumford 1977, blz. 405).

Deze reeds door Galilei voltrokken insnoering van de realiteit tot enkele mathematisch reconstrueerbare principes wordt door Lewis Mumford als volgt becommentarieerd : "Galilei's ware misdaad bestond erin dat hij de totaliteit van de menselijke ervaringen - niet alleen de geaccumuleerde dogma's en doctrines van de kerk - ruilde tegen dit onbeduidende deel dat in een beperkte levenstijd geobserveerd en in begrippen van massa en beweging geïnterpreteerd kan worden..." (Mumford 1977, blz. 400).

Natuurwetenschappelijke realiteit is volgens principes geconstrueerde, gereduceerde realiteit. Deze toebereiding van de natuur in het kleine door de mathematisch-experimentele constructie wordt de toebereiding van de natuurstof in het grote, zodra op basis van talloze wetenschappelijke experimenten een wetenschappelijke technologie op grote schaal ontwikkeld wordt. Zoals in het natuur-wetenschappelijk experiment het beheersingsmotief de kennis leiding geeft, motief dat alle weerbarstige "eigenwilligheid" corrigeert en uitschakelt, zo is ook de erop steunende technologie zui-vere beheersingstechnologie, die geen poging onderneemt bij de mogelijke "vrijwillige medewerking" van de natuurstof aan te knopen, en waarvoor een "eigen recht" van de natuur aan gene zijde van de menselijke doelstellingen geen thema is. Ernst Bloch vat het beheersings- en uitbuitingskarakter van de moderne technologieën in het volgende beeld samen : "Onze huidige techniek staat in de natuur zoals een bezettingsleger in vijandig gebied, en van het binnenland weet ze niets ..." (Bloch 1959, blz. 814).

In de mate waarin "wereld" natuurwetenschappelijk gereconstrueerd wordt, reduceert zich de leefruimte van de mens tot "grootte, vorm, hoeveelheid en beweging" (Galilei), wordt ook de mens toebereid als functie-element van de "grote machine", waarover hij van langs om minder controle behoudt. In de konsekwentie leidt de natuurwetenschappelijk-technologische reconstructie van de leefwereld niet alleen tot het ombouwen van deze wereld tot een machinewereld, maar ook tot de vernietiging van de natuur en van de menselijke maatschappij.

7. Zeven stellingen over de werkloosheid

1. Niet de arbeid is schaars, maar de betaalde arbeid, de *loonarbeid*, is schaars. Dat het levenson-

derhoud van een mens van een inkomen uit loonarbeid afhankelijk wordt gemaakt, is het historisch eenmalige feit van de industriemaatschappij. Het blijkt een principiële structuurfout te zijn. Noodzakelijk zou een stapsgewijs opbouwen van bestaansmogelijkheden zijn, een bevrediging van de belangrijkste levensbehoeften zonder of met weinig loonarbeid, zonder of met weinig geld. Dit "arbeiders-belang" van de *eigenarbeid* is tot op heden niet "georganiseerd". De arbeidersvertegenwoordiging is organisatorisch en ideëel op loonarbeid gefixeerd, op het behoud en het uitbouwen van loonarbeid. Voor de afbraak van de extreem hoge *eigenarbeidsloosheid* vindt men tot op heden geen belangenverdediging.

2. De abstracte logica van de kapitalistische produktiewijze en van de natuurwetenschappelijke techniek hebben tot een scheef beeld van de *produktiviteit* geleid. De gebruikswaarde van een geproduceerd goed is voor het kapitaal en voor de verwetenschappelijkte technologie oninteressant. De produktiviteit wordt hiermee in overeenstemming abstract gedefinieerd : wie meer produkten in kortere tijd produceert, is produktiever. De zo geproduceerde produkten zijn weliswaar bij de aankoop goedkoop, maar dit in de regel slechts door een veelvuldige verschuiving van de werkelijk ontstane kosten. Ze worden verschoven op de arbeider, waarvan de arbeidstijd aan de produktieve machines tendentieel stompzinniger wordt. De kosten worden verschoven op de verbruiker ("veruit de meeste produkten ... hebben bestendig aan kwaliteit, levensduur en schoonheid verloren" (Schwenk, 1983, blz.59), op de natuur (verbrassen van onherroepelijk verloren grondstoffen), op alle leven (afgifte van ontelbare giftstoffen aan het milieu) en op de toekomstige generaties (niet verrottend afval van industriële produktie). Een *omvattend produktiviteitsbegrip*, dat al die kosten niet als externe kosten verschuift, zou

de kwaliteit van de arbeidstijd een hogere waarde toe-kennen. In het geheel zou een produktiewijze waarvan het doel de kwaliteit van de gebruikswaarde van de produkten is, in vergelijking met heden een wezenlijk hogere arbeidsinzet vragen. Tot op heden evenwel ont-breekt een produkt-oriëntatie van de vakbondsstrategie nog bijna volledig.

3. Voor de arbeidsproduktiviteit bestaat een sociaal-kritische grens. Vanaf deze grens vertoont een stij-gende arbeidsproduktiviteit een rij van ongunstige gevolgen, zoals onder andere opgejaagdheid (vgl. Lin-der 1973). In landen met geringe arbeidsproduktivi-teit bestaat weliswaar geen materiële overvloed, maar in de plaats dan wel een *tijdswelvaart* en een groter volume aan *zinnolle* arbeid.

4. Op de kwaliteit van de dienstverleningen werkt de technische vooruitgang in de vorm van verwetenschap-pelijke technologieën in de regel catastrofaal. Als het vlechtwerk van tussenmenselijke contacten, van in-dividuele bijdragen en menselijke aanspraken nog verder wordt vervangen door het indrukken van toetsen, door beeldschermtekst en andere apparaten, zou dat ten lan-gen laatste de *halve dood van de maatschappij* beteke-nen. In zeer veel dienstverleningsberoepen bestaat gewoon geen aanvaardbare vervanging van mensen door techniek. Alleen reeds de poging om hier de "produk-tiviteit" te verhogen door toepassing van de "economie van de tijd", kan het resultaat in vraag stellen. De afbouw van arbeidsplaatsen in de dienstverleningssec-tor zou op lange termijn een nog groter protest kunnen ontketenen dan in de produktiesector.

5. Te beklemtonen valt ook de landbouw resp. de gehe-le sector van de produktie van voedingsmiddelen en -verdeling. Door de industrialisering is hier een groot aantal arbeidsplaatsen vernietigd geworden. Dat is de produkten en de aarde in het geheel niet goed

bevallen. Een *ecologisch* georiënteerde landbouw en voedingsmiddelenproduktie met gezondere produkten dan heden zal minder geïndustrialiseerd zijn en overeenkomstig meer arbeid vragen (vgl. Kickuth 1982).

6. Hoe kapitaalintensiever en hoe wetenschapsintensiever een produktiemethode wordt, hoe hoger de waarschijnlijkheden worden dat deze methode tot ecologisch en sociaal onverantwoorde resultaten leidt. De toekomstige arbeid moet daarom technieken gebruiken die in vergelijking met heden minder kapitaal en wetenschap veronderstellen of principieel *ecologisch en sociaal* verenigbaar zijn.

7. Tot de konstruktiefouten van de huidige loonarbeidmaatschappij hoort de uitbreiding van de concurrentie tot grote gebieden. Het in staat zijn op de wereldmarkt de concurrentie aan te gaan is ook bij de vakbonden tot een verlamme dwangvoorstelling geworden. Het is echter noch een natuurwet noch noodzakelijkerwijs voordelig voor de mensen te menen dat men voor elk produkt met de gehele wereld moet in concurrentie treden. Bij enkele produkten kan dat zinvol zijn, maar het veruit grootste deel der levensnoodzakelijke produkten en dienstverleningen kan en zou best in de onmiddellijke omgeving met plaatselijke grondstoffen worden geproduceerd en verbruikt. Tot de belangrijkste heroriënteringen hoort daarom het *de rug toekeren aan het onvoorwaardelijke exportdogma* en het zich *meer richten op een lokaal en regionaal georiënteerde economische politiek*. (Een belangrijke aanzet tot dergelijke omoriëntering zie ik in het ontwerp van een "werkgelegenheidsprogramma voor de kust" van de Noordduitse IG Metall van januari 1984).

- * Vertaling door Willy Coolsaet van *Technik und Arbeit - Historische Entwicklung und Ansätze zu einer Neuorientierung*, in *Mehr Technik - weniger Arbeit ? Plädoyers für sozial- und umweltverträgliche Technologien*, uitgegeven door Ernst Simonis, *Alternative Konzepte* 48, Verlag C.F. Müller, Karlsruhe, 1984.

Literatuur

- Arendt Hannah, *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München 1981.
- von Bemmingsen-Foerder Rudolf, *Wir müssen unser Wachstumsverständnis überprüfen*, in : *Frankfurter Rundschau* van 29-11-1983.
- Bloch Ernst, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt 1959.
- Bulthaup Peter, *Zur gesellschaftlichen Funktion der Naturwissenschaften*, Frankfurt 1973.
- Dickson David, *Alternative Technologie, Strategien der technischen Veränderung*, München 78.
- Heidelberger Michael, Thiessen, Sigrun, *Natur und Erfahrung. Von der mittelalterlichen zur neuzeitlichen Naturwissenschaft*, Reinbek 1981.
- Jänicke Martin, *Wie das Industriesystem von seinen Missständen profitiert*, Opladen 1979.
- Kickuth Reinhold (Uitg.), *Die ökologische Landwirtschaft*, Karlsruhe 1982.
- Krovoza Alfred, *Produktion und Sozialismus*, Köln, Frankfurt 1976 (Hier in het bijzonder hoofdstuk 5 : Dimensionen der Internalisierung der Normen abstrakter Arbeit und das Schicksal der Sinnlichkeit).
- Linder Staffan B., *Warum wir keine Zeit mehr haben*, Frankfurt 1973.

Marcenaro/Foa, *Tempo Tempo, Dialog über die Zukunft der Arbeit*, Berlijn 1983.

Marglin Stephen, Was tun die Vorgesetzten ? Ursprünge und Funktion der Hierarchie in der kapitalistischen Produktion, in : *Technologie und Politik*, Bd. 9, Reinbek 1977.

Marx Karl, *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1, Berlijn 1972 (oorspronkelijk 1867).

Mendelssohn, Kurt, *Die Suche nach dem absoluten Nullpunkt*, München 1966.

Mumford Lewis, *Mythos der Maschine. Kultur, Technik und Macht. Die umfassende Darstellung der Entdeckung und Entwicklung der Technik*, Frankfurt 1977.

Negt Oskar, Bringt Arbeitsverkürzung die Herrschaftsordnung ins Wanken ?, in : *Frankfurter Rundschau* van 23-1-1984.

Offe/Hinrichs/Wiesenthal (Uitg.), *Arbeitspolitik, Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit*, Frankfurt, New York 1982.

Offe Claus, Die Einkommen müssen anders auf die Bedürfnisse der Bürger verteilt werden, weil der bisherige Tausch von Leistungen gegen Geld nicht mehr funktioniert, in : *Frankfurter Rundschau* van 23-8-1983.

Polanyi Karl, *The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*, Frankfurt 1978 (oorspronkelijk 1944).

Schwenk Hartmut, Arbeit ist für alle da, in *Natur* 9 1983.

Smith Adam, *Der Wohlstand der Nationen, Eine Untersuchung seiner Natur und seiner Ursachen*, München 1978 (oorspronkelijk 1776).

Spitzley Helmut, *Energiesparen als Beschäftigungspolitik*, Schriftenreihe Energie und Gesellschaft, Heft 18, Berlin, Technische Universität, 1977.

Ullrich Otto, *Technik und Herrschaft. Vom Handwerk zur verdinglichten Blockstruktur industrieller Produktion*, Frankfurt 1977.

Ullrich Otto, *Weltniveau. In der Sackgasse des Industriesystems*, Berlin 1979.

*

* *

KRONIEK

Lezingen- en discussiereeks van de 'Club van Antwerpen' : jan. - april '88 in UFSIA - Rodestraat 12 - Antwerpen ... een open pluralistische poging tot samspraak.

In één van de ruime auditoria van het Ufsia te Antwerpen, startte op 26 jan. 11. onder zéér grote belangstelling een reeks van 4 geplande lezingen-gespreksavonden, rond de respectieve thema's 'langetermijn-denken'/'bevrijdend denken'/'bewustzijnsmonopolisering' en 'verzuiling'.

Het initiatief gaat uit van 15 stichtende leden (1) - hoofdzakelijk filosofen/theologen afkomstig uit verschillende levensbeschouwelijke/filosofisch/godsdienstige hoek (2) - die reeds geruime tijd met elkaar informele contacten onderhouden, in een poging tot overstijging van de engere, als té beperkend ervaren grenzen van hun respectieve (vroegere) 'achterban', 'familie' of 'club', om te komen tot meer bezinning en concentratie op gezamenlijk als prioritair ervaren sociale doelstellingen. Deze in kleinere groep gehouden 'oefeningen' in het ontwikkelen van een nieuw soort anti-dogmatisch spreken dat representatief mag heten voor een streven naar een 'niet-harmonieus compromis' (3) - waarbij weliswaar de bestaande conflicten niet worden 'ontkend' of 'vergeten', maar wel tijdelijk naar het achterplan worden geschoven ten voordele van een focussing op dié doelstellingen die men gezamenlijk als voorrang behoevend kan onderschrijven - resulteerden in een soort 'basistekst'. Bedoeling van de nieuwe club is - via een korte lezingenreeks - deze zgn. basistekst uitvoeriger toe te lichten en ter discussie voor te leggen aan een geïnteresseerd, ruim zich progressief noemend publiek. Welke zijn nu precies de gemeenschappelijke objectieven zoals ze uit de tekst naar voren komen ? Zoals kan verondersteld worden zijn ze onmiddellijk verbou-

den met hoger als lezing-thema's geformuleerde kernpunten en kunnen ze worden ondergebracht in een breed socio-economisch en ecologisch spectrum.

De Club van Antwerpen (cfr analogie Club van Rome) is ten zeerste begaan met de voortschrijdende onleefbaarheid van onze wereld, gaande tot en met de bedreiging van haar voortbestaan. Ik citeer : 'Wij zijn ten . zeerste verontwaardigd over de alsmaar toenemende verzieking en vernietiging van de mens en zijn leefmilieu : armoede, onzekerheid, angst, werkloosheid, onderontwikkeling, uitzichtloosheid, uitbuiting. Dit is het dagelijks lot van het overgrote deel van de mensen die samen wonen op een aarde die zelf van verschillende kanten op een fatale wijze bedreigd wordt.' Daarbij zijn uitgangspunten, doelstellingen en strategieën als volgt te resumeren :

1. Noodzaak van de ontwikkeling van een '*lange-termijn-denken*' als tegengesteld aan het gangbare fragmentarisch beleid op korte termijn.
2. Noodzaak van de ontwikkeling van een '*inclusief denken*' (= '...een denken dat principieel ervan uitgaat dat het welzijn van de één niet verkregen mag worden ten koste van de ander'). In functie daarvan beklemtoning van de noodzaak van een deskundige analyse van de complexiteit en interdependentie van de maatschappelijke structuren en mondiale verhoudingen en belangen vanuit een breder-verbanden-kader.
3. Streven naar een '*bevrijdend denken*' vanuit onderdrukking (verwijzing naar onderontwikkelingsproblematiek van de Derde Wereld - naar het probleem van de Vierde Wereld of nieuwe armoede in het noordelijk halfrond - de vreemdelingenhaat en de aftakeling van de sociale voorzieningen) ingevolge de westerse kapitalistische uitbuiting en het bij ons heroplevend liberaal neo-kapitalisme.
4. Verzet tegen de gevoerde *bewustzijnsmanipulatie* en *-monopolisering* via een wereldwijd verspreid en

functionerend net van communicatiemedia en geïnstitutionaliseerde propagandamechanismen ter legitimering en mythologisering van het vrije-markt-denken. Pleidooi dus voor een zelfstandig-kritisch denken.

5. Opstelling tégen de oversimplifiërende, banalisierende, dogmatiserende en verstarrende werking van de *verzuijing*, ten voordele van de vorming van vernieuwende bewegingen.

Op dit ogenblik hebben reeds 2 van de 4 lezingen plaats gehad, met als sprekers J.Kruihof/W.Deckers en B.Goedhart op 26 jan. en G.De Schrijver/H.Dethier en C.Lecompte op 23 feb., met als moderator R.Mulier. Na de afzonderlijke inbreng (=tekstverduidelijking) van de betrokken panelleden en een korte pauze, was er telkens de mogelijkheid voor het publiek om vragen te stellen of kommentaar te leveren. Daarbij waren de meeste vragen toegespitst op méér duidelijkheid omtrent CONCREET-PRAKTISCHE doelstellingen en strategieën en vooral de VORM ook die de club in de toekomst wil gaan aannemen.

- Hebben we gewoon te doen met het zoveelste initiatief van een nieuw elitair gesloten 'clubje' van zich als theoretische wereldhervormers aankondigende intellectuelen? Egotrippers wellicht, die merendeels in de eigen rangen toch in mindere of meerdere mate als dissident kunnen gezien worden?

- Of is het integendeel de bedoeling een club, partij of beweging te worden met een 'open lidmaatschap' voor alle progressief-geïnteresseerden, en welk is dan het onderscheid met (eventueel) reeds bestaande partijen en bewegingen?

Na een herhaald terugkeren van varianten op deze centrale vraagstelling, werd door de vertegenwoordigers van de Club een 'voorlopig' antwoord gegeven dat hier op neerkomt dat aan de toehoorders gevraagd wordt geduld te oefenen en de huidige kerngroep respijt te

geven tot na afloop van de hele lezingencyclus om de tijd te hebben zich verder te bezinnen, inspelend op en rekening houdend met nu reeds geuite en ook nog verder te verwachten reacties vanwege het publiek. Ondertussen wordt aan geïnteresseerden gevraagd circulerende adressenlijsten in te vullen, via dewelke gestencilde formulieren met vragen worden rondgestuurd, waarop éénieder verdere suggesties en op- of aanmerkingen aan het adres van de Club kwijt kan. De Club van Antwerpen betoogt op dit ogenblik als eerste, voorlopige doelstelling te hebben de bekendmaking en toelichting van haar basistekst bij een breder publiek. In ieder geval ligt het tevens in haar bedoeling zich n.a.v. concrete gebeurtenissen regelmatig kritisch uit te laten in de pers en via andere communicatiekanalen. Ook overweegt ze nu al de uitbreiding van haar spreek(actie ?)-terrein naar andere Vlaamse steden zoals Gent en Brugge. Omtrent welke verdere acties er nog zullen komen en onder welke concrete 'club'(?)-VORM deze in de toekomst zullen gevoerd worden, zullen we wellicht/hope-lijk meer vernemen over enkele maanden. Ondertussen mogen we ons beslist verheugen over de grote respons die dit nieuwe initiatief bij velen (= een groot progressief potentieel !?) heeft losgemaakt. (4)

Noten :

- (1) Ludo Abicht - Willy Deckers - Georges De Schrijver - Hubert Dethier - Bert Goedhart - Greet Houtman - Jaap Kruithof - Cesar Lecompte - Rita Mulier - Tetty Rooze - Jan Soetewey - Marc Van de Pitte - Jaak Van Landschoot - Tony Van Loon - Fred Van Sichen.
- (2) 5 Rooms-katholieken - 5 protestanten - 5 vrijzinnigen.
- (3) begripsomschrijving die ik ontleen aan Guy Quintelier.

- (4) Voor basistekst en verder kontakt : Jaap Kruit-
hof, Quinten Matsyslei 24, 2510 Mortsels.

Gerda Van den Enden

*

DE WEG VAN WILLY CLAES

Naar aanleiding van het verschijnen van 'De derde weg - Beschouwingen over de wereldcrisis' - Standaarduitgeverij, Antwerpen, 1987.

Ik herinner me een opening van het academiejaar aan de R.U.G., Willy Claes was minister van onderwijs en had er pas voor gezorgd dat het inschrijvingsgeld aan de universiteiten zowat vervijfvoudigd werd. Op een bepaald ogenblik wierpen de studenten vanaf het balkon duizenden namaakbriefjes van 5.000 (ja, het is echt zo lang geleden !) over de hoofden van het in hermelijn verklede en zuur kijkende publiek. De minister verkrampte niet. Hij was kennelijk rotsvast overtuigd van de korrektheid van zijn beleid. Net zoals hij enige tijd later even zeker was van zijn beleid als minister van economische zaken. Iedere tegenstander van kernenergie was voor hem een naïeve dromer. Claes heeft de uitbouw van ons huidige kernpark mede mogelijk gemaakt. Hij is er als gewezen minister van economie mede verantwoordelijk voor dat een rationeel energiebeleid nog altijd in zijn kinderschoenen staat. En dan is er nog die pijnlijke zaak van de kernraketten : Willy Claes behoorde tot die vooraanstaande socialisten die de ernst ervan onderschat hebben. In 'Geen winnaars in de wetstraat' geeft hij dat trouwens ruitertlijk toe aan Hugo De Ridder. De halfslachtige houding van zijn partij in december '79 is mede op zijn naam te schrijven. Hij behoorde tot diegenen die op het partijbestuur voor het regeringskompromis - en dus niet tegen de raketten - stemde.

Zo kennen we Willy Claes : een vertegenwoordiger van de konservatieve vleugel in de socialistische partij. Ik dacht trouwens niet dat hij daar ooit enig geheim van gemaakt heeft. Welnu, die Claes heeft van de

langdurige oppositie-kuur gebruik gemaakt om een boek te schrijven : 'De derde weg - Beschouwingen over de wereldcrisis'. In de inleiding schrijft hij zelf dat de lezer geen verrassend nieuwe invalshoek moet verwachten. Hij had in geen geval de bedoeling origineel te zijn. En hij heeft woord gehouden ! Het boek geeft weliswaar in een zeer heldere taal een analyse van de wereldcrisis, maar zo vindt men er tegenwoordig dertien in een dozijn. Indien Claes dit boek geschreven zou hebben toen hij niet in de oppositie zat, tien of vijftien jaar geleden, zou het enthousiast onthaald geworden zijn. Nu voert hij opgewarmde kost op. Ik ga die nu niet nog eens opwarmen door er een samenvatting van te maken. Men weet dat herhaaldelijk opwarmen aanleiding kan zijn tot vergiftigingsverschijnselen. Maar ik geloof niettemin dat het boek enig belang heeft en wel precies omdat het van de conservatieve Claes komt. Laat me dat uitlegen.

In zijn analyse staan centraal : veiligheid, leefbaar milieu, rechtvaardige Noord-Zuid-verhouding. Hij is bijvoorbeeld zeer resoluut in zijn oordeel over kernenergie : "Geen enkel argument is doorslaggevend om de leefbaarheid van continenten en ongeboren generaties op het spel te zetten ! Daarom is er maar één redelijke oplossing : de geleidelijke weg terug, de afbouw." (p. 43). Wie had dat kunnen denken ? Het is alleen maar als een schoonheidsvlekje te duiden dat we hem niet zien toegeven dat zijn beleid in de tijd fout geweest is. Hij blijft volhouden dat de bestaande kerncentrales er moesten komen om in een overbruggingsfase voldoende energie te hebben. Maar voor de toekomst is hij heel formeel : geen kernenergie meer, ook de kernraketten moeten weg, het milieu dient gerespekteerd, de verhouding van uitbuiting tot de derde wereld moet drastisch omgebogen worden ... Wie niet goed weet wie de auteur van het boek is, zou misschien kunnen denken dat het een gewrocht is van

een groene jongen. Alleen het luxueuse van de uitgave verraaft een prestigieus man. Is het show van zijn kant ? Speelt Claes maar wat met groene ideeën zolang hij in de oppositie zit en zullen we opnieuw een totaal andere taal horen als hij weer aanzit aan de tafel van de macht ? Ik denk dat een positief antwoord te gemakkelijk is. Ik heb geen oordeel over de persoonlijke intenties van Claes, ik ken ze eenvoudig niet. Ik meen echter dat zijn boek wijst op een verandering in de politieke mentaliteit. Daarom is het toch belangrijk : vijftien jaar geleden zou Claes zelfs vanuit de oppositie zo'n boek nooit geschreven hebben !

Voor wie soms ontmoedigd is kan dat een riem onder het hart zijn : misschien is er de laatste jaren niet veel veranderd, maar toch iets. Er is algemeen een grotere gevoeligheid voor thema's als veiligheid, milieu, derde wereld ontstaan. Dat is een politiek belangrijke verschuiving en 'De derde weg' legt daar getuigenis van af. Blijkbaar vindt die verschuiving namelijk ook een vertaling in de geest van de politici. Zij kunnen er gewoon niet meer omheen. Want het woord mentaliteit mag geen misverstand wekken : het is de wereld die de laatste jaren veranderd is en niet alleen ons denken en voelen erover. Het is uiteindelijk omdat de problematiek van milieu en veiligheid zich zo opgedrongen heeft dat niemand er nog omheen kan. Het is gewoon de realiteit die veranderd is.

Is dat misschien op naam te schrijven van de groene beweging ? Wel, toen Claes minister was bestond er nauwelijks een groene beweging, zeker geen groene partij. Agalev is evenzeer een uitdrukking van een verandering in het bewustzijn en de gevoeligheid van de mensen. En wellicht hebben de groenen het vlugger begrepen dan de socialisten. Zeker formuleren zij

hun denkbeelden nog steeds radikaler. En het zal ook wel zo zijn dat zij de socialisten aanporren, dat zij hun bewustzijn en gevoeligheid aanscherpen. Maar uiteindelijk moesten de mensen veranderen vooraleer de groenen die rol konden spelen. Ook de socialisten moesten veranderen. En zij zijn blijkbaar veranderd !

Het is te betreuren dat in Vlaanderen traditioneel mikroskopisch links dat maar niet wil begrijpen en lullig aan de kant blijft staan roepen. Als men toch nog eens luistert hoort men dezelfde dogma's als tien, vijftien jaar terug. De echte konservatief is niet Willy Claes, zeker niet ! Of moet men zeggen : de echte demokraat ? Claes heeft begrepen waar het schoentje wringt, maar in mijn overtuiging drukt hij dan alleen maar uit wat de beweging achter hem voelt. Zijn partij blijft met andere woorden de leiders en het programma hebben die zij verdient. Tot spijt van wie het benijdt.

Luc Vanneste

★

"EERST HET VRETEN, EN DAN DE MORAAAL !"

Bespreking van "Humanisme vandaag", uitgave van het Humanistisch Verbond, (EPO, Berchem, 1987)

Van Bertolt Brechts overbekende uitspraak, "eerst het vreten, en dan de moraal" zijn twee elkaar tegengestelde interpretaties mogelijk. De eerste interpretatie is best te verduidelijken door een beeld : de pafferig dikke bourgeois die zich volvreet, terwijl op de achtergrond graatmagere arbeiders en arbeiders van alle leeftijd zich naar zijn fabriek spoeden. Voor deze karikaturale kapitalist komt op de eerste plaats zijn vreten, en véél later de moraal, die dan zelfs liefst nog wordt overgelaten aan zijn sentimentele en godvruchtige vrouw die met liefdadigheidswerk de hemel probeert te verwerven.

De andere interpretatie stelt dat het er niet in de eerste plaats op aankomt de juiste moraal te prediken en die de mensen streng voor te houden, maar wel dat de mensen eerst moeten kunnen eten voordat ze om de moraal kunnen geven. Op het einde van de tweede akte van Brechts "Drie-stuiversopera" zingen Mackie Messer en Spelunken-Jenny, ter verantwoording van hun misdaden en hoererij, het lied waarin Brechts overbekende uitspraak voorkomt. Mooie morele principes lossen niets op, als men tot de misdaad en de prostitutie moet vervallen om in zijn leven te kunnen voorzien. Marx hield dat ook de utopisch socialisten en de linkshegelianen reeds voor.

De humanisten - of toch zij die de uitgangspunten van het boek "Humanisme vandaag" onderschrijven - blijken nog steeds de moraal belangrijker te vinden dan de economie. Het Humanistisch Verbond heeft "zich van bij het begin als taak opgelegd de maatschappelijke ontwikkelingen te benaderen vanuit een ethisch standpunt, en steeds opnieuw aandacht te vragen voor de morele implicaties van politieke opties." (p. 11) Zo moeten ook "de 'mondiale' problemen" die het ge-

volg zijn van "versnelde wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen", "alleen maar in internationaal perspectief ... worden benaderd, waarbij men absolute voorrang geeft aan de ethische dimensie op het economische." (p. 113 en 124) De 'humanisten' hebben dan ook een zwakke kritiek op, indien niet een licht voorwaardelijke aanvaarding van, de bij ons heersende, kapitalistische economie, die als principe het produceren om te produceren heeft. Vandaag laat zich dit produceren om te produceren vooral voelen in de vorm van inleveringen van loon en werk, werkloosheid, die doorgevoerd worden om nieuwe technologieën te kunnen installeren, om "onze" concurrentiepositie te vrijwaren. Voor de gevolgen van de "steeds verder doorgedreven automatisering van het produktieproces", dat voor de 'humanisten' "als een constante geldt in het Westen", hebben ze wel enigszins oog. (p. 58-59) De oplossingen ervoor zijn voor hen echter een kwestie van de juiste moraal. De 'humanisten' juichen namelijk de technologische ontwikkelingen toe - deze boezemen hen geen angst in. Er is voor hen geen reden om rechtsonkeer te maken. De nieuwe verworvenheden leiden namelijk volgens hen "niet noodzakelijk naar mensonwaardige omstandigheden. Zij kunnen integendeel bevrijdend werken en het geluk bevorderen, op voorwaarde dat de mens opnieuw vertrouwen krijgt in zijn vermogen om het tij te keren. ... Wij moeten onbevangen en met vertrouwen de toekomst tegemoet zien. Dat is slechts mogelijk wanneer we resoluut tegen de stroom durven inroeien, wanneer we ondubbelzinnig opteren voor een ethische opstelling en voorrang geven aan menselijke waarden boven winstbejag, aan solidariteit boven egoïsme, aan vertrouwen boven wantrouwen." (p. 124) Zijn we werkelijk op de goeie weg? Dient er geen rechtsonkeer gemaakt te worden, of moeten we toch tegen de stroom in roeien? Moeten we enkel doorzetten met wat we bezig zijn?

Enkel vertrouwen in de toekomst ? De 'humanisten' houden dus in feite een neo-liberaal pleidooi met een moreel sausje over, dat ondanks te uitdrukkelijke ontkenningen toch nog sterk geurt naar wijwater en wierook. Is namelijk een louter ethische opstelling voldoende om het tij te doen keren ? Is een morele veroordeling van de karikaturaal volgevreten kapitalist voldoende om te verhelpen aan de wantoestanden die het kapitalisme veroorzaakt - het kapitalisme dat volgens Marx en Engels ook zonder kapitalisten kan blijven voortbestaan - ?

Waarvan bevrijden ons namelijk concreet de nieuwe technologieën ? Worden ze niet louter als bevrijdend voorgesteld omdat ze suggereren dat ze ooit eens het aards paradijs terug mogelijk zullen maken, waarbij 'de man niet meer zal moeten zwoegen in het zweet zijns aanschijns en de vrouw niet meer al of niet met smart kinderen zal moeten baren' ? Is Brave New World - het toonbeeld van de harmonische samenleving - de ideale maatschappij ?

Voor de 'humanisten' is god nog lang niet dood; hij is voor hen zelfs springlevend. De 'humanisten' denken namelijk blijkbaar zelf dat ze god zijn, of ze willen het toch tenminste zijn. Dit blijkt uit hun ethische uitgangspunten (ook al kan ik achter veel van hun concrete morele principes staan). God wordt toch opgevat als het onafhankelijke wezen, als de hoeder van het bestaan, als het wezen dat er voor instaat dat zijn schepping, die van hem afhankelijk is, op de juiste weg is, namelijk naar hem toe. God zou ook de harmonie in het bestaan garanderen, als tegengewicht tegen het Kwade dat deze harmonie bedreigt. Zo ook vatten de 'humanisten' de preferabele positie van de mens in de wereld op. De mens moet als god leven : onafhankelijk, in harmonie met het bestaan, als hoeder van de natuur, als unieke zinge-

ver aan het leven (p. 10, 22, 27, 56, 69).

De 'humanisten' propageren de harmonische samenleving ten koste van de lichamelijk - sterfelijke - behoeftige mensen. Zij voelen zich oppermachtig boven de mensen verheven : zij zijn niet alleen voorstanders van de machtsmiddelen van het Westen - wetenschap en technologie -, maar ze houden aan iedereen ook nog hun supermoraal voor. Zij prediken de schijntolerantie van hen die boven elke kritiek verheven willen zijn. De 'humanisten' zijn supermensen, die het vreten ondergeschikt stellen aan de moraal, omdat ze er zelf te veel van hebben, of denken zonder te kunnen.

Guy Quintelier

*

AANKONDIGING :

10de FILOSOFIEDAG 1988 IN ANTWERPEN

De 10de Filosofiedag zal op 10 september 1988 aan de "Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius (UFSIA)" te Antwerpen plaatsvinden, voor het eerst in België. Wie een lezing van een half uur (incl. discussie) wenst aan te bieden, wordt gevraagd, een abstract (25-35 regels) vóór 15 mei te sturen naar : UFSIA, Departement Filosofie, t.a.v. H. Berghs, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen. Verdere inlichtingen kunt u verkrijgen aldaar of telefonisch bij het seminarie filosofie, 03/232 39 23 (binnenlijn 44).

KRITIEK

RE E K S A F Z O N D E R L I J K E U I T G A V E N

- * Willy Coolsaet : "Producersen om te produceren.
Het kapitalisme en de ontwikkeling van de
produktieve krachten volgens Marx."
(uitverkocht)
- * Rudolf Boehm (met medewerking van Lode Frederix
en Paul Willemarck) : "Ideologie en ervaring.
Materialen voor een ideologiekritiek op
fenomenologische grondslag."
(uitverkocht)
- * Lode Frederix : "Te weinig democratie ?
Principiële beschouwingen over het ideaal van
de Westerse democratie."
- * Ludo Abicht : "Brood, rozen en utopie."

In de reeks "afzonderlijke uitgaven van Kritiek"
zijn twee nieuwe boeken verschenen :

TE WEINIG DEMOKRATIE ?

Principiële beschouwingen over het ideaal van
de Westerse democratie.

door Lode FREDERIX

Het boek bevat 240 bladzijden en is te bekomen
door storting van 280 BF plus 30 BF verzendings-
kosten op de rekening 448-0600001-57 van
KRITIEK, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Het is ook
te verkrijgen op het seminarie voor moderne
wijsbegeerte (hetzelfde adres) of bij de auteur :

Lode Frederix
Wolfbeemdstraat 5
2610 Wilrijk
Tel. : 03/ 230.90.85.

BROOD, ROZEN EN UTOPIE.

door Ludo ABICHT

Het boek bevat 180 bladzijden en is te bekomen
door storting van 250 BF plus 20 BF verzendings-
kosten op de rekening 448-0600001-57 van
KRITIEK, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Het is ook
te verkrijgen op het seminarie voor moderne
wijsbegeerte (hetzelfde adres) en bij de auteur :

Ludo Abicht
Brialmontlei 31
2018 Antwerpen
Tel. : 03/ 239.46.58.

BROOD, ROZEN EN UTOPIE.

door Ludo Abicht.

In de geest van Ernst Bloch bespreekt dit boek de rol van de utopie in onze maatschappij vandaag. Welke vroegere utopische dromen werden er tot nog toe al verwezenlijkt en welke zijn vandaag van belang? Wat is de conserverende kern van elke vorm van progressiviteit?

Na een kritiek op twee valse utopieën van onze tijd ("high technology" en de "terugkeer naar het eenvoudige leven") wordt aan de hand van twee strategieën (het orde-model van de jezuïeten en het partij-model van de marxisten) gewezen op de onmogelijkheid van een elitaire weg naar de democratie. Het boek eindigt met een reeks suggesties voor de hernieuwing van een geïnformeerde, militante hoop.

TE WEINIG DEMOKRATIE ?

Principiële beschouwingen over het ideaal van de Westerse democratie.

door Lode Frederix.

De definitieve ondergang van de Westerse democratie, dit wil zeggen van het ideaal van vrijheid en tolerantie, is, hoe onwaarschijnlijk dat ook klinkt, in zicht ! Het gevaar dat ze bedreigt gaat echter niet zozeer uit van haar gemakkelijk te identificeren externe of interne "vijanden", maar, paradoxaal genoeg, van haar uitdrukkelijke "vrienden". De these van het boek luidt dat, hoe meer (Westerse) democratie (het tolerantie- en vrijheidsideaal) wordt nagestreefd, des te minder er zal gerealiseerd worden. Deze paradox omvat heel wat meer en anders dan wat de Westerse traditie van Plato tot Popper, hierover weet te vertellen. Ze is veel principiëler, en daarom ook veel tragischer. Ze is gelegen in dat wat de Westerse democratie tot democratie maakt.

De Westerse democratie is niet te redden ! Meer nog, wil het Westen zelfs maar gewoon fysisch blijven bestaan, dan moet het zich ideologisch en institutioneel radikaal, tot in haar wortel zelf, veranderen. Zelfs de keuze voor deze verandering is de mens niet meer gegeven. Maar in welke zin moet deze verandering gaan ? Het boek tracht enkele richtlijnen te geven voor een alternatieve, en zoals bovendien zal blijken, pas werkelijk democratisch te noemen samenleving en wereld. In plaats van het tolerantie- en vrijheidsideaal moet de intersubjectiviteit de grondslag voor een humane, democratische wereld worden.

Politieke stellingname : De mythe van Europa.	p. 3
Luc Vanneste : Valkuilen in de ideologie.	p. 8
Jef Turf : De perestroïka als triptiek.	p. 33
Rudolf Boehm : Het communisme in het geding.	p. 40
Ludo Loose : Perestroïka. "Markt en staat als boezemvrienden".	p. 60
Ernst Schwarz : China op weg naar de volgende eeuw.	p. 69
Otto Ullrich : Techniek en arbeid - historische ontwikkeling en aanzet tot heroriëntering.	p. 81
Kroniek.	p. 107